

לתולדות ה"הדרן"*

מירון ביאליק לרנר

מוקדש בהערצה לכבוד האי גברא רבה

פרופ' ר' שמא יהודה

ב"ר שלום יוסף פרידמן ז"ל

דתני ומתני:

משנה, מדרש, הלכות והגדות,

תוספתא, ירושלמי ובבלי,

שני פרקים, גאונים וראשונים,

לשון יהודית ולשון ארמית.

הדרך עלן והדרן עלך!

סדר האמירות הנהוג בגמר לימודה של מסכת מן התלמוד הבבלי¹ מורכב משש חטיבות, ואלה הן:

א. נוסחה ארמית, "הדרן עלך... והדרך עלן...", שנכלל בה שם המסכת מן התלמוד שנלמדה ופנייה אליה כאילו היא ישות אנושית, כשהלומד מתפלל למעשה שיזכה

* בהכנת מאמר זה, נעזרתי באוסף המיקרופילמים שבמכון לתצלומי כתבי יד עבריים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. סיוע רב מצאתי בקטלוג כתבי היד מן המשנה ומן התלמוד שהוכן במפעל המשנה שעל יד האקדמיה הלאומית למדעים בירושלים בהנהלת פרופ' ר"י זוסמן יצ"ו, העומד לצאת לאור בקרוב על ידי קרן פרידברג. תודתי נתונה למר אהרן שויקה על היענותו המקצועית הזריזה. בהזדמנות זו ברצוני להודות מקרב לב לידידי, פרופ' ר' מרדכי עקיבא פרידמן יצ"ו, אחי רש"י, בעל היובל, שקרא את המאמר בעיון, דקדק עמי בכללות ובפרטות ואף הצילני ממשגים רבים וכן הואיל להוסיף השגות (מע"פ) במקומות מספר. חן חן לד"ר יחיאל קארה יצ"ו, העורך הלשוני, ששם את עינו החדה על כמה מקומות תורפה. ואין צריך לומר שכל הכתוב להלן הוא על אחריותי בלבד.

1. בזמננו אף הועבר סדר אמירת הסיום למסכת מן הירושלמי, לשישה סדרי משנה, לסדר מן המשנה, ויש הטוענים שניתן לערוך סיום אפילו למסכת אחת מן המשנה ולספרים אחרים. ראה: ד' גוליניקין, "תשובה בעניין סעודת 'סיום בכורות' בערב פסחים", עת לעשות א (תשמ"ח), עמ' 102-96; קונטרס הדרן עלך – בעניני סיום מסכת, בני-ברק תשנ"ט, עמ' ב, סעיף ד, ושם בהערה 9 (ראה להלן בסמוך). מעניין לציין שבשריד של דף מן הגניזה שבקמברידג' (TS E2.55) בא סופה

- לזכור את מה שלמד במסכת המסוימת שסיים זה עתה ללמוד אותה. בקשה זו מחוזקת באמצעות תפילת "יהי רצון" הבאה בהמשך ההדרן.²
- ב. שמותיהם של עשרה חכמים, ששם אביהם הוא פפא.
- ג. ברכת התורה של ר' יוחנן, "הערב נא... ולומדי תורתך" (ברכות יא ע"ב), הבאה כאן לכאורה בלא חתימה, בתוספת פסוקים אחדים ממזמור קי"ט בתהילים ואחריהם נוסחת סיום.
- ד. תפילתו הקצרה של ר' נחוניא בן הקנה ביציאתו מבית המדרש, "מודה אני לפניך... והם רצים לבאר שחת" (ברכות כח ע"ב), בלשון רבים, במקום לשון יחיד שבתלמוד: "מודים אנחנו לפניך...", אלא שהיא מסתיימת כאן בלשון הפסוק "ואתה אלקים תורידם לבאר שחת..." (תהילים נה, כד).
- ה. תפילת "יהי רצון" העוסקת בלימוד מסכתות בעתיד וסיומן, בשמירת התורה ובקיום מצוותיה ותפילה שלא תמוש המסכת לא מן הלומד המסיים אותה ולא מזרעו עד עולם. חטיבה זו מסתיימת בארבעה פסוקים המדברים בשבח מי שלומד תורה ובשכרו: משלי ו, כב; שם ט, יא; שם ג, טז; תהילים כט, יא.
- ו. קדיש דרבנן המיוחד, "בעלמא דהוא עתיד לאתחדתא...", שנאמר בתקופת הגאונים אחרי הדרשה בציבור.³

של מסכת שקלים מן המשנה, ונוסח סיום הכולל את שתי החטיבות הראשונות (ראה להלן) ועוד. ראה א' פינצ'ובר, משנה מסכת שקלים – בעיות נוסח ומהדורה ביקורתית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ח, א, עמ' 111. וראוי להעיר שההדרן לא צוין שם על ידי פינצ'ובר וגם לא במהדורה המדעית, ב, עמ' 77. ראה להלן, נספח א, סעיף ו. אמנם יש רגליים לדבר שנוסח הסיום כאן נכתב בידי יד אחרת, אך אין זה גורע מן הממצא המאלף והמפתיע שכבר בימי הביניים נהגו לערוך סיום לגמר לימודה של מסכת ממסכתות המשנה. השווה להלן, הערה 120. ידיעה זו תואמת את דברי אב"י בשבת קיח סוף ע"ב-קיט ריש ע"א. וראה דברי גולינקין, עמ' 91. מאלף הדבר שנהגו כן בתחילת המאה הכ' בעיר תלמסאן שבאלג'יר. ראה דברי הרב יוסף משאש שהובאו אצל גולינקין, עמ' 101. והשווה גולינקין, סעיף ו. כפי שיתברר בהמשך דברינו, נהגו בתקופת הגאונים לומר דברי סיום בגמר לימוד כל פרק בתלמוד הבבלי, וזכר לדבר יש בלשון "הדרן עלך" הבא בסוף כל פרק בו. כפי שעולה מדיוננו, יש לנתון זה חשיבות מכרעת לתולדות ההדרן.

2. לכאורה, לאור נוסח ההדרן המודפס, תפילה זו נפרדת מן המשפט הקודם, אך כפי שנראה להלן, ליד ציון הערה 102, אין הדבר כן.
3. על קדיש זה, ראה: N. Danzig, "Two Insights from a Ninth-Century Liturgical Handbook: The Origins of *Ye'qum Purqan* and *Qadish de-Hadata*", S. C. Reif (ed.), *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, Cambridge 2002, pp. 74-122.

נוסחיו הקדומים של ההדרן

ראוי לתת את הדעת לעובדה שהנוסחים הקדומים של ההדרן, שמלפני הדפוס הראשון, שהגיעו לידנו, כוללים לכל היותר את שתי החטיבות הראשונות.⁴ קדמותה של החטיבה הראשונה וגלגוליה מחייבים טיפול מיוחד בה.⁵ ונפתח ברישום עדי הנוסח העיקריים ותוכנם.

1. **תשובת רב האיי גאון.**⁶ הובאה בהלכות ספר תורה שבשתי מהדורותיו של "ספר האשכול" לר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד: מהדורת הרב צ"ב אויערבך, ב, עמ' 50, שו' 1;⁷ מהדורת אלבק, א, עמ' 160, שו' 6.⁸

4. הנוסחים העיקריים מובאים להלן, נספח א.
5. חטיבות ב, ג, ד, ו נידונות בהרחבה להלן, נספח ג.
6. ולא "דברי הראב"ד", חתנו של ר' אברהם אב"ד. ראה ח' טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, א, ניו-יורק תש"ו, עמ' 181. השווה שפרבר (להלן, הערה 26), עמ' קכט-קל ועמ' קלב. והשווה לדברי ר"ר מרגליות, "הדרן עלך והדרך עלן", עוללות, ירושלים תש"ז, עמ' 11. אולם בכ"י פריס של "ספר האשכול" מיוחסת תשובה זו לרב שרירא גאון, אביו של רב האיי. ראה דברי אלבק, עמ' 158, הערה יב. רב"צ גרונו, רשימת תשובות רב האיי גאון (= עלי ספר יג), רמת-גן תשמ"ו, עמ' 77, מס' 1092 ומס' 1096, רשם את תשובות רב האיי הסמוכות שבספר אשכול, אך התשובה שלפנינו נעדרת מרשימתו. תן דעתך שבמהדורת הרב צ"ב אויערבך ניתוסף שמו של רב האיי גאון לגוף התשובה. עיין שם, ב, עמ' 49, שו' 13. ואף על פי שהעתיק את נוסח אלבק, הדפיס כן גם הרב י' וידלר (להלן, הערה 79), עמ' קנא.
7. מהדורת אויערבך נדפסה על יסוד כתב יד ספרדי עלום שהמהדיר מייחסו ל"ארבע מאות שנים ועוד" לפני זמנו, דהיינו המחצית הראשונה של המאה ה"ט". ואשר לתשובת רב האיי גאון, פרט לקיצורים אחדים על ידי ראשי תיבות, שינויי לשון אחדים והקדמת שמו של רב האיי לראש התשובה (ראה: לעיל, הערה 6; להלן הערות 37, 95, 131), הנוסח שלו דומה מאוד לזה שבכ"י כרמולי (כעת כ"י ירושלים, ראה בהערה הסמוכה), אלא שעבר עיבוד קל. אף על פי כן, יש לתת את הדעת לגרסה אחת במהדורת אויערבך המצויה גם בכ"י פריס, שהוכחה כגרסה הנכונה. השווה להלן, הערה 82. כידוע, יש פולמוס חריף בשאלת מהימנותה של מהדורת הרב אויערבך, כשהשאלה המרכזית היא אם השתמש בכתב יד שלישי או שמא העתיק את כ"י ירושלים-כרמולי ועיבדו? השווה: י"ד ברגמן, "מבוא לתולדות המחבר ביאור נחל אשכול", ספר היובל לכבוד... פינקל, ניו יארק 1974, עמ' 65-76; ש"ז הבלין, "עוד על האשכול מהדורת הרב אויערבך", ישורון יג (תשס"ג), עמ' תשא-תשי.
8. מהדורת אלבק מבוססת על כ"י ירושלים-כרמולי, כ"י ספרדי מסוף המאה הי"ד, המצוי כעת בספרייה הלאומית בירושלים ומספרו: HEB. 4⁰ 1159 (= ס' 91 B), ואילו העתקתו של אלבק האב מכתב יד זה (עד הלכות ציצית) נשתמרה בכ"י ורשה - המכון להיסטוריה יהודית 709 (ס' 30534). בדיקת כתבי היד העלתה שר"ש אלבק תיקן את נוסח כ"י ירושלים-כרמולי בשני מקומות (השווה להלן, הערות 75-76). במבואם, לא נימקו החכמים לבית אלבק את בחירתם בכ"י ירושלים-כרמולי כיסוד למהדורתם. ברם, מן המעט שבידורתי בסוגיה שלפנינו, מסתבר שעל פי רוב, מהימנותו של כ"י ירושלים-כרמולי עולה על זו של כ"י פריס-ס' H 91 A (ס' 3390), שהוא מן המאה ה"ט". טול לדוגמה את הערתו של ר"ח אלבק, עמ' 160, הערה ז, "ובכ"י"פ הסימן

תשובה זו היא למעשה נוסחה גרעינית קצרה בת חמש מילים: "[נ]הדר⁹ מר עלה, הדרנא עלך". הגאון קבע שכל אדם שאינו תלמיד חכם הגורס "פרק אחד" וחוזר עליו "כמנהג דרגילין רבנן", יאמר נוסח זה.¹⁰ לניסוח זה הוצמד סימן מנמוטכני הרומז לבני רב פפא, כשפתרונו הוא הצעת שמותיהם.

2. תשובת רב האיי גאון, שם, מהדורת אויערבך עמ' 50, שו' 3-5; מהדורת אלבק, עמ' 160, שו' 11-14.

הנוסח שלפנינו בסעיף זה, שהוא הרבה יותר ארוך מן הקודם, כולל את הנוסחה הגרעינית דלעיל. נוסח זה נועד להיאמר על ידי "רבנן", דהיינו תלמידי ישיבה, לאחר שהצליחו לשנן פרק מן התלמוד שנלמד על פה. האמירות הנוספות שבנוסח זה מקרבות אותו לחטיבה הראשונה של נוסח ההדרן הנהוג בימינו. הוא כלל גם את הזכרת בני רב פפא, אך לא ברור לגמרי אם הסימן המנמוטכני, "חננא רמא ליה נהמא...", אכן שייך לכאן.¹¹

3. כ"י וטיקן 134, סוף מסכת מועד קטן, בפקסימיליה של הוצאת מקור, אוסף כתבי היד של התלמוד הבבלי בספריית הוטיקן ברומא, א: ב, ירושלים תשל"ב, עמ' 302.

זהו כתב יד איטלקי-אשכנזי מן המאה הי"ג. נוסח זה תואם את הנוסח שבסעיף הקודם, אף על פי שהנוסחה הקצרה בת שלוש המילים הפותחות את הנוסח הקצר כבר אינה מצויה בו.¹² אף מובאים בה שמותיהם של תשעה מבני רב פפא.¹³

- והשמות קטועים". הדברים נכונים לגבי הסימן אך לא לגבי השמות, שכן החסרון הוא בשם 'יצחק בר פפא', שאינו אלא שיבוש. ראה במהדורת אלבק על אתר. כיצא בדבר בנוסח המובא בהערה ח, השווה להלן, הערות 75-76. אולם לפחות במקרה אחד שמר כ"י פריס-כ"ח על גרסה בעלת משמעות מכרעת, אך משום מה, לא רשמה אלבק בהערותיו. ראה להלן, הערה 77 והערה 82. על כל פנים, עדיין לא נתגלה חומר חדש לתשובת רב האיי שבספר האשכול. להלן, נספח א, הובאו נוסחי ההדרן שבשני כתבי היד הללו במדויק בטורים מקבילים. ראה שם, סעיפים א-ב.
9. על נכונותה של הצורה "נהדר", ראה להלן, הערה 33 והערה 36.
10. ראה להלן, ליד ציון הערה 18. הגרסה "פרק [אחד]" מצויה בכ"י פריס, ואילו תיבת "רבנן" אינה מצויה שם.
11. בתשובת רב האיי נאמר: "ומקמי אדכורי בני רב פפא...", ויכול המבקש לדקדק לומר שמדובר כאן בהזכרת השמות בלבד בלא הסימן המנמוטכני (ראה להלן, נספח ג: חטיבה ב). אולם מנוסח השאלה שנשאל רב האיי: "[ו]ס[ו]י מן שאומר[ים] ואתה את בריתי תשמור" (שם, עמ' 159, שו' 10), משמע לכאורה שנהגו תלמידי החכמים להשתמש בסימן מנמוטכני כלשהו. וצ"ע.
12. דומה שהסיבה לכך היא שהסיפא של נוסחה זו, "הדרנא עלך", הועברה לסופי הפרקים של הגמרא הכתובה. ראה להלן.
13. א' ארנד, "הזכרת בני רב פפא בסיום הלימוד", סידרא ה (תשמ"ט), עמ' 25, הערה 48, הזכיר קולופון זה, והביא שם את רשימת "בני רב פפא". קולופון זה נידון להלן, הערה 122.

4. כ"י וטיקן 171, סוף מסכת תגיגה, 282 ע"א.
 כתב יד ספרדי שנכתב בקנדיאה בשנת ה' רנ"ג (1493) בתוספת צמד (ראה להלן) בלתי מוכר, "לא תיזוז..." אך בלי תפילת "יהי רצון" ובלוי שמות בני רב פפא.
 5. תשובת ר' משה מינץ. שו"ת מהר"ם מינץ, סימן קיט, מהדורת הרב י"ש דומב, עמ' תקסו; דפוס סלוניקי תקס"ב, סימן קיז, קל ע"ג-ע"ד.
 הנוסח דומה מאוד לנוסח כ"י וטיקן 171 אך בהיפוך הסדר ובתוספת שמות בני רב פפא.

6. כ"י קמברידג' TS E2.55. משנה (!) סוף מסכת שקלים.¹⁴
 נראה שההדרן ניתוסף למשנה זו על ידי יד אחרת. נוסחו של הדרן זה דומה לזה שבכ"י וטיקן 171 אלא שהוא מוסיף עליו את שמות בני רב פפא. נוסח זה מיוחד בשני צמדים חדשים: "לא תזוז... [לא ת]עדי...".
 7. בבלי, דפוס ראשון, ויניציאה ר"ף-רפ"ג. ההדרן בא בשני מקומות: לאחר מסכת שבת (קנז ע"ב); ולאחר מסכת זבחים ופסקי התוספות (קכא ע"א).¹⁵
 נוסח זה כולל חמש חטיבות: א-ד, ו.

נדגיש במיוחד כי ה"הדרן" שבסופי המסכתות, ומעל לכול כותרת הסיום "הדרן עלך" והדומות לה שבסופי הפרקים, שהן חלק מתופעה הרבה יותר קדומה ובעלת משמעות מכרעת לסוגייתנו (ראה להלן), מיוחדים הם לתלמוד הבבלי, ואינם מצויים בנוסחים הקדומים של הירושלמי, כמסקנתו המאלפת של ר"י זוסמן יצ"ו, שערך בדיקה מקיפה של שרידי הגניזה הקדומים של הירושלמי.¹⁶ דוק ותשכח שבכתבי יד אלה נדיר ביותר למצוא כותרות סיום לפרקי הירושלמי, ואי אתה מוצא בהם אפילו פעם אחת את כותרת הסיום "הדרן עלך!"¹⁷

14. השווה לעיל, הערה 1.
 15. ופשיטא שהרב י"ל מימון (פישמן), "הערת העורך", סיני לג (תשי"ג), עמ' סא, הכותב כי "בש"ס הראשון... ר"פ-רפ"א לא נמצא כלל הדרן זה", לא דק פורתא.
 16. י' זוסמן, "מסורת לימוד ומסורת נוסח של התלמוד הירושלמי – לברור נוסחאותיה של הירושלמי מסכת שקלים", מחקרים בספרות התלמודית... לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 32-33, הערה 101. ומובן מאליו שניתן להוסיף כאן גם את עדותו של כ"י אסקוריאל (רא"ש רזנטל ור"ש ליברמן, ירושלמי נזיקין, ירושלים תשמ"ד) המשתמש ב"הדרן עלך" לציון סיומם של פרקי הבבלי, אך ציון זה נעדר לגמרי מנוסח הירושלמי שבו. עיין שם בתצלום שמול עמוד השער ובעמ' 10, 15, 19, 24 ועוד.
 17. ונעיר שבשרידי הגניזה שפרסם ר"ל גינצבורג (שרידי הירושלמי, נויארק תרס"ז), סיום הפרק מצוין בדרך כלל באמצעות רווחים, לעתים של אותיות אחדות בלבד, כגון: עמ' 75, שו' 31; 211, שו' 8; 248, שו' 23; 270, שו' 21. לעתים בא סימן גרפי בצורת עיגול, כגון: עמ' 12, שו' 4; 242, שו' 5. והשווה עמ' 187, שו' 17. בשני מקרים בלבד מצינו לשון סיום פורמלי, "חסל פירקא" וכיוצא בו, כגון: עמ' 106, שו' 9; 303, שו' 23-24. וראוי אף לומר שכמעט בכל המקרים מובאת כאן כותרת המצביעה על תחילתו של פרק חדש בסמוך לראשו של אותו פרק.

למשמעותה של תשובת רב האי גאון

דומה שהמסקנה המאלפת ביותר בשאלת גלגוליו של ההדרן ושלבי התפתחותו היא העובדה הפשוטה והברורה שסדר אמירת ההדרן יוחד בתחילה לסיום לימודו של פרק מן התלמוד הבבלי, ולא לסיומה של מסכת שלמה. דברים מפורשים בעניין זה אומר רב האי גאון בתשובתו לשאלה שנשאל בעניין "עשרה בני רב פפא שמסדרין תלמידי חכמים שמוותיהם כד מסיימי פרקים".¹⁸ והטעים רב האי בהמשך דבריו: "לפיכך כל זמן שאדם גורס פרק וחוזר עליו כמנהג דרגילין רבנן..."¹⁹

ואף על פי כן, עדיין לא קם רב או חוקר אחד שיעמיד את הדבר על דיוקו! צאו וראו שכל מי שעסק בנושא דנן, החל מהרב נ"ן וידלר, בספרו הדר יצחק, ירושלים תרנ"ן, ועד פרופ' ר"נ דנציג במאמרו בספר הזיכרון לרמש"ה פלדבלום, רמת-גן תשס"ו,²⁰ לא חלי ולא ארגיש איניש שדברי רב האי עוסקים בסיום לימודו של פרק אחד ולא של מסכת שלמה.²¹

קיומן של אמירות מיוחדות המושמעות לרגל סיום לימודו של פרק מן התלמוד מפנה את תשומת לבנו לשיטת לימוד שהייתה נהוגה בתקופת הגאונים, לימודם של פרקי תלמוד אחדים ולאוו דווקא מסכתות שלמות.²² דומה שידיעה זו מקבלת חיזוק יתר מכל שרידי כתבי יד של תלמוד מגניזת קהיר שתוכנם הברור הוא פרקי תלמוד אחדים ולא מסכת שלמה או מסכתות אחדות (ראה להלן).²³

לנוכח התעלמותו של רב האי מהחלת נוסח הסיום "נהדר מר עלה..." על מי שגומר מסכת שלמה, כלום רשאים אנו לשער ששיטת לימוד הפרקים היא השיטה שרווחה בבתי מדרשות רבים בתקופה זו?²⁴ על כל פנים, נראה להסיק מתשובתו של

18. ספר האשכול, מהדורת אלבק, עמ' 159, שו' 8-10. בכ"י פריס: "פרקי".

19. שם, עמ' 160, שו' 5-6. השווה לעיל, הערה 10. בכ"י פריס-כ"ח: "פרק אחד".

20. = בר-אילן ל-לא (תשס"ו), ראה להלן, הערה 32. עיין שם היטב, עמ' 58.

21. ברשימה זו כלולים חוקרים שכתבו על נושא ההדרן ועניין עשרת "בני רב פפא", שהסתמכו על תשובת רב האי גאון בספר האשכול, כגון: ג' שלום וא' ארנד (להלן, נספח ג); ר' מרגליות (להלן, הערה 29); ש"ז הבלין, אנציקלופדיה יודאיקה כרך 7, ירושלים 1972, טורים 1053-1054, ערך Hadran; ד' שפרבר (להלן, הערה 26). והשווה את דברי כל אלה לדברי רמ"ע פרידמן, שם (להלן, הערה 128). ונעיר שערך זה לא נכלל באנציקלופדיה העברית ובאנציקלופדיה התלמודית.

22. השווה: מ' סבתו, כתב-יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח, עמ' 20, הערה 74.

23. לעניין זה, ראה גם להלן, ליד ציון הערה 50. וראה מה שכתבתי במאמרי "שרידי הגניזה שבספריית מינכן", עלי ספר (בדפוס), בסעיף "בבלי נידה" ושם בהערה 63. וראה גם להלן, הערות 48-52, 67. ונעיר כי זוהי ככל הנראה גם משמעות הכותרת "ג' אפראק" ברשימת ספרים מן הגניזה. ראה מאמרי "עיונים ברשימת ספרים אחת מן הגניזה", תעודה א (תש"ס), עמ' 48, מס' 54. ומה שכתבתי שם בטל ומבוטל. ואכמ"ל.

24. מובן מאליו שעניין זה זוקק מחקר לעצמו. ואכמ"ל.

רב שר שלום גאון, שפעל באמצע המאה הט', שחכמתו התורנית של מי שביקש לדון נמדדה לפי ידיעותיו בהלכה של הנושא הנידון ולפי מספר הפרקים שהספיק ללמוד או לשנן.²⁵ יתר מכון! יש בנוסחו הקצר של ההדרן שלפנינו, "[נ]הדר מר עלה, הדרנא עלך" כדי לאלפנו בינה בפירושו הפשוט של המונח "הדרן" ובדרכי העברת הטקסט התלמודי מרב לתלמיד בתקופת הגאונים.

כידוע, נחלקו חכמי ישראל משלהי ימי-הביניים ועד תחילת העת החדשה בפירושו של מונח זה.²⁶ ר' אליהו בחור, בעל ספר התשבלי, ערך הדר, פירש את הפועל הד"ר "לשון חזרה",²⁷ ואילו ר' חיים ב"ר בצלאל, אחיו של המהר"ל מפראג, פירשו "מלשון הידור".²⁸ על אף העובדה שרבים מחכמי ישראל פירשו מונח זה ב"לשון הידור וקילוס",²⁹ יש להבהיר שעומק פשוטו של מונח זה ושל הפועל הד"ר כפי שעולה מדברי רב האי גאון הוא כדעת ר' אליהו בחור, "לשון חזרה", וכפי מה שכתב בהדיא על נסיבות אמירת ההדרן: "כשאדם גורס פרק [אחד] וחוזר עליו כמנהג דרגילין רבנו, למימר: 'הדרנא עלך' [= חזרנו עליך]."³⁰ הווי אומר: דברי רב האי גאון, שהם בלא ספק

25. תשובות רב שר שלום גאון, מהדורת וינברג, ירושלים תשל"ו, עמ' קטז, סימן צג: "הילכך כי ידע הלכות נדרים, אפי' אין בידו אלא חמשים פרקים, מפיר נדרים, אפי' עשרי' פרקים". לענ"ד, משמע מילת "בידו", שלמד את הפרקים בעל-פה.

26. ראה ד' שפרבר, מנהגי ישראל – מקורות ותולדות, א, ירושלים תש"ן: "ההדר שב'הדרן'", עמ' קלב-קלג; "על עטרת ספרי תורה בשמחת תורה", עמ' קכט-קל.

27. מהדורת ר"א הרשטיק, סיגט תר"ע, יט ע"א. ונפלה שם טעות דפוס, "בסוף כל פסוק", והובא אל נכון בספר התשבלי דפוס הראשון, איזנא ש"א, במהדורת הפקסימיליה של מ' קרופ, ירושלים תשס"ב: "בסוף כל פרק". לכאורה, ניתן ללמוד מכאן שר' אליהו בחור, שעיקר פועלו היה באיטליה במאה הט"ז (נפטר בשנת 1549), לא הכיר את אמירת ההדרן שבסיום לימוד המסכת התלמודית. אולם עדיין צריך לעיין בדבר משום שכפי שראינו לעיל, כבר נדפס ההדרן בסוף שתי מסכתות של הבבלי בדפוס בומברגי בוונציה! נמצא שאין צורך בהערתו של שפרבר (לעיל, הערה 26), עמ' קל, הערה 6. והשווה שם, עמ' קלב, שו' 8. ראה גם דבריו המאירים: בד"ד (בכל דרכיך דעהו) 16 (תשס"ה), עמ' 25-44.

28. הביאו הרב הרשטיק (לעיל, הערה 27) בפירושו.

29. ר' מרגליות (לעיל, הערה 6), עמ' 11-13 [= ניצוצי אור, ירושלים תשכ"ה, עמ' 225-226]; ר"ש ליברמן, "קלס קילוסין", עלי עי"ן: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 81, הערה 77 [= מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 439], עיין שם היטב; ט' פרשל, "הדרן עלך", סיני ע (תשל"ב), עמ' קצה; הנ"ל, "בדבר נוסח ההדרן", סיני צ (תשמ"ה), עמ' רצב; ד' שפרבר (לעיל, הערה 26). תן דעתך ששפרבר סבור שלשון הדרן עלך "מכוון לרמוז לשתי המשמעויות גם יחד". והשווה: להלן, הערה 31; להלן, ליד ציון הערה 104.

30. כך פירש רח"י קאהוט, ערוך השלם, ערך הדר ג'. ואכן זהו התרגום הנהוג בתלמוד בבלי, עם תרגום עברי ופירוש חדש, חלופי גרסאות ומראי מקומות שבעריכת מהר"ן אפשטיין – אב בבא קמא; ב. בבא בתרא; ג. בבא מציעא – ירושלים 1952-1960, והשווה שפרבר (לעיל, הערה 26), ראש עמ' 104.

המקור הקדום ביותר לתולדות ההדרן, משמיטים את הבסיס מתחת לפירושו של ר"ח ב"ר בצלאל.³¹

יתרה מזו! לולי דמסתפינא, הווה אמינא שנוסח ההדרן שנשתמר בתשובת רב האי מקפל בתוכו עדות חיה מכלי ראשון לדרך הלימוד והשינון של הטקסט התלמודי בתקופת הגאונים. אין ספק כי דברי הגאון, "גורס פרק [אחד] וחוזר עליו", מכוונים ללימוד פרק אחד מן התלמוד הבבלי בעל פה.³² נראים הדברים שלשונו הגרעינית של נוסח ההדרן שבתשובת רב האי, "[נ]הדר מר עלה, הדרנא עלך", מעידה על הקשר המיוחד בין התלמיד לרבו הגרסן בשעה שסיים בהצלחה את חזרתו על הפרק שלמד בעל פה. נמצאנו למדים שראשיתו של ההדרן בלימודם של פרקים מן התלמוד הבבלי בעל פה. עוד נראה לשער שאין מדובר כאן כלל בהעמקת החומר הנלמד ובפירושו אלא בקליטתו על ידי הזיכרון בלבד. הווי אומר: יש לתרגם את דבריו של התלמיד ולהמחיש את המסגרת בה נאמרו, לפי השלבים דלהלן:

- קלג. בפירושו הראשון, כתב: "גמרנו לקרא אותך" (שם, סוף עמ' קלב), אך אין הדברים נראים במהדורת שוטנשטיין של תרגום התלמוד לאנגלית שבהוצאת חברת Artscroll תורגם: We shall return to you! ושמה לשון זו באה בעקבות תוספת ההסבר של א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים תשל"ז,⁷ 252 ע"ג, ערך הדרן 3: "כלומר: עוד נשוב ונלמדך". וראה להלן, הערה 39 [הערת מע"פ]. דומה שהרב יוסף משאש, ספר מים חיים, שאלות ותשובות... פאס תרצ"ד [= דפו"צ, ירושלים תש"ס], קנג ע"ב, סימן קפ, הוא הראשון שתרגם ברוח זו: "שנחזור עוד עליך".
31. שפרבר (לעיל, הערה 26), סוף עמ' קלב, מסתמך על הנוסח "הדרן עלך", הרגיל בכתבי היד השלמים (המאוחרים!) כדי להצדיק את פירושו של אחי המהר"ל. וראה גם להלן, הערה 56.
32. כך נראה להסיק ממסקנתם הברורה של החוקרים: י' ברודי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 291: "גרס' מיוחד ללימוד בעל-פה (וכנראה, ללימוד התלמוד דווקא)"; י' זוסמן, "תורה שבעל פה' פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד", מחקרי תלמוד ג (תשס"ה), עמ' 250, הערה 21, ונספח א, שם, עמ' 356-357; א' וייסברג, "על שכ"ח במשמעות 'שכחה' בארמית שבתלמוד הבבלי", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 369, הערה 19, ועיין שם היטב בהערה 20. נ' דנציג, "מתלמוד על פה לתלמוד בכתב – על דרך מסירת התלמוד הבבלי ולימודו בימי הביניים", בר-אילן ל-לא (תשס"ו), עמ' 58, עמד על עניין זה אך בהיסוס מה, "כנראה". והשווה לדבריו, שם, עמ' 78-80, ואכמ"ל. לכאורה, סיוע גדול להסברו הפילולוגי של ברודי על פי הגר"ש ליברמן (עיין שם, הערה 7) עולה ממדרש איכה רבתי א:א, מהדורת בובר, עמ' 93: "למה נאמרה מגילת קינות באל"ף ב"ת? כדי שיהיו נגרסין בפי המקוננים". אולם השווה זוסמן, עמ' 357.

1. פניית התלמיד לגרסן: [נ.] [הדר] 33 מר 34 עליה: 35 יחזור 36 מר (= אדוני) עליו (= על הפרק)

33. הגרסה שבכ"י ירושלים-כרמולי אינה ברורה לגמרי בגלל מחיקה ותיקון, ונראה כאילו היו כתובות שתי אותיות, אפשר שאחת מהן נ"ן, והן תוקנו לה"א. אלבק הגיה כאן "<נ> הדר" על פי כ"י פריס כנוסח שבסיפא (עמ' 160, שו' 11). וכן הוא בהדרן שבשריד הגניזה הקדום למסכת חגיגה בסוף פרק ב, TS F2(2).59. וראה להלן, הערה 36.

34. בשריד הגניזה הנ"ל: "מור". תיבה זו, שהועתקה בידי יד אחרת גם במקום הפנוי שבתחילת השורה, משקפת את הגייתו של תואר הכבוד מר. וכפי שהעיר הרב א' אורנשטיין, אנציקלופדיה לתארי-כבוד בישראל, ג, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 1625-1626, כתיב זה משקף את מסורתם של בני עדות המזרח עד ימינו, ובהן תימן, צפון אפריקה וחלב, המבטאים את המי"ם הקמוצה כחולם בתוארי כבוד, כגון: "מר אבי" ו"מר חמי" בדומה להגייה האשכנזית mor או mawr. היגוי זה היה ידוע לר' אליהו בחור, הכותב: "ויש נוהגין לקרא מר בחולם" (ספר התשבי, מח ע"א, ערך מר), אלא שדחה מסורת חיה זו על אחר בנימוק: "אם כן, למה לא נכתב בויו?". והנה אף על פי שההיגוי החי אינו זקוק לכתיב המלא בו"ו, שרדו בכל זאת עדויות שבכתב להגייה זו, כגון: "לכך הם אומרים אמר מר..." (מדרש תהילים ל, ה, מהדורת בובר, עמ' 236), ואילו בילקוט המכירי לתהלים, מהדורת בובר, עמ' 193, ולמלאכי, מהדורת גראינוף, עמ' 51: "אמר מור"; ספר הלכות פסוקות (= הלכות ראו), ראה דברי הרב אורנשטיין, שם, עמ' 1638, הערה 5; [אפרים] בר כגק [= כבוד גדול קדושת] מור שמריה הרב, 'שטר מבית-דינו של אפרים בן שמריה', אלינער ברקת, יהודי מצרים 1007-1055: על-פי ארכיון התעודות של אפרים בן שמריה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 148, שו' 3; וראה עמ' 162, שו' 1; כתב יד לטיני של ליקוטים מן התלמוד (MS Paris-Bibliothèque Nationale 16558) מן המאה הי"ג, ראה ח' מרחביה, "על תעתיק מלים עבריות בכתב-יד לאטיני מן המאה השלוש עשרה", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 266-267; ספר המנהיג לר' אברהם הירחי, מהדורת רפאל, עמ' קעב, שו' 55; שם ריז, שו' 12 ועוד, ועיין היטב בחילופי הנוסחאות שם; תלמוד בבלי עם... דקדוקי-סופרים השלם, מסכת יבמות, כרך שני, ירושלים תשמ"ו, עמ' קנז, שו' 31 [M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic, Ramat-Gan 2002, p. 708b]. אמור מעתה שהכתיב "מור" משקף את דיבורו החי של התלמיד הפונה אל רבו הגרסן (ראה להלן), ושלפי שעה שריד של מסכת חגיגה מן הגניזה (ראה להלן, הערה 68) הוא העדות הקדומה ביותר להגייה עתיקה זו, כך שאין לראותה גרסה משובשת. ונעיר שהגרסה המופיעה אצל שפרבר (לעיל, הערה 26), עמ' קכט-קל, אינה אלא טעות דפוס. ר"ש אלבק, משפחות סופרים, ורשה תרס"ג, עמ' 96, השתעשע ברעיון כי "מר" היינו הקב"ה וכי הצירוף "נהדר מר" הוא "ענין תפלה להשי"ת... שיחזיר הטעות [!]" ונראים הדברים שפירוש דחוק זה נדחה על ידי ר"ח אלבק. עיין היטב במהדורת ספר האשכול, עמ' 160, הערה ח.

35. בשריד הגניזה TS F2(2).59: "עלה", ופשיטא כי עלה = עליה. דוגמאות רבות של כתיב חסר בכינוי החבור לנסתר מצויות בכתבי יד תימניים של הבבלי ובספרות הגאונים, ראה: "קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי: מחקרים בלשונם הארמית, ירושלים תשמ"ד, עמ' 29-28. ושמה כדאי להעיר שכתב זה רווח בכתובות ארמיות קדומות ובטקסטים ארץ-ישראליים. ראה למשל ' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, מס' 34, עמ' 60; מס' 42, עמ' 70, בעמלה = בעמליה; הנ"ל, "כתובות כנעניות ועבריות", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 69, שו' 2, עבדה = עבדיה. לכל העניין ראה: M. A. Friedman, Jewish Marriage in Palestine: A Cairo Geniza Study, 1, Tel-Aviv and New York 1980, pp. 64-65.

36. "נהדר" היא צורת עתיד גוף שלישי יחיד של הפועל הארמי הד"ר, מקבילו של חז"ר העברי.

2. [הגרסן גורס³⁷ את הפרק כשהתלמיד קשוב לקלוט את דבריו]
3. [התלמיד חוזר³⁷ על דברי הגרסן]
4. התלמיד מְסַכֵּם ומְסַיֵּם: הַדְרָנָא³⁸ עֵלְךָ [חזרנו³⁹ עליך (= על הפרק)].

בעוד הדברים שברישא נראים כבקשת התלמיד מן הרב הגרסן שיחזור על הפרק וישננו לפניו, הרי הדברים שבסיפא, הבאים בלשון רבים, "הדרנא עלך", מתייחסים ככל הנראה ללימוד כפול, של הגרסן ותלמידו, משום ששניהם יוצאים נשכרים מן החזרה הכפולה על הפרק הנלמד. כאמור, כדי לתת קיבוע לחומר הנלמד ולהבטיח שלא יישכח, הוסיפו כאן הגרסנים את הסימן המנומטכני של בני רב פפא ופענחו.⁴⁰ דומה שמן הנתונים הללו עולה שסדר הסיום של לימוד הפרק בעל-פה לא נערך ברוב עם אלא בחבורה מצומצמת, ואף ייתכן שנהגו לאמרו רק הגרסן ותלמידו.⁴¹

- ראה רי"ן אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים ותל-אביב 1960, עמ' 36. אפשטיין מביא צורה זו בכתב מלא "ניהדר" (יומא פז ע"ב). אם אין כאן תיקון של העורך או המגיה, אני משער שגרסה זו נרשמה על פי כ"י אוקספורד 366. עיין דקדוקי סופרים ליומא, עמ' 307, אות ע. וכן הוא גם בכ"י מינכן 6 ובכ"י אנלאו EMC 270 התימני שבבית המדרש לרבנים בניו-יורק, "ניהדר וניזי", אף על פי שבדפוס הראשון ובכ"י מינכן 95, וכן בהדרן הקדום שבסוף פ"ב של מסכת חגיגה (לעיל, הערה 35) הגרסה היא כלפינו, בלא יו"ד: "נהדר". בכתב היד התימני השני שבאוסף אנלאו (=JTS Rab. 1623) EMC 271, הגרסה היא בגוף ראשון יחיד: "איהדר ואזיל".
37. לעניות דעתי, כן עולה ישירות מדברי הגאון: "כל זמן שאדם גורס פרק [אחד] וחוזר עליו". במהדורת הרב אויערבך: "כשאדם גורס פרק ומחזיר עליו, כמנהג דרגילי רבנן...". נראים הדברים שזוהי גרסה מתוקנת, ואף יש לתקן את הפיסוק שלו, כמו שכתבנו.
38. על קדמותה של צורה זו, ראה להלן, ליד ציון הערה 49.
39. לכאורה, ניתן לנקד כאן הַדְרָנָא [= הדר אנא] ולתרגם: 'חוזר אני'. עיין אפשטיין (לעיל, הערה 39), עמ' 40, העשויה לשמש גם כצורת עתיד: 'אחזור'. ראה: M. A. Friedman, PAAJR 43 (1976), p. 29, n. 33. [אני משער שמשמעות זו אכן עולה מלשון "ספר האשכול" (מע"פ)] אולם לנוכח המרת הנוסח הקדום של כותרת סיומי הפרקים שבבבלי, "הדרנא עלך" על ידי "הדרן עלך [= חזרנו עליך]" וקיומו של חילוף דומה בנוסח התלמוד גופו (השווה להלן, הערה 56), נראה לי שאין מקום להצעה זו. וראה גם ניתוחו הפילולוגי של שפרבר (לעיל, הערה 26), עמ' קלג, התומך למעשה בדעה זו.
40. ראה להלן, נספח ג: חטיבה ב. אף בנוסח המורחב של חטיבה א של ההדרן, שנועד ל"רבנן" (ראה להלן), מצויה בקשה מפורשת למניעת השכחה. ראה להלן, ליד ציון הערה 79.
41. אולם מסקנה זו אינה תואמת את המשתמע מכתב היד הקדום מן הגניזה TS F2(2).59, שיש בו סיום פ"ב של מסכת חגיגה, משום שממקור זה עולה שלאחר אמירת הנוסח הקצר של ההדרן, נאמרו דברי אגדה "משמיה דרב שתי". נראה לי כי תפקידו של מאמר זה, המזכיר את "יהא שמיה רבה דאגדתא" (עיין סוטה מט ע"ב), לשמש מעבר אופייני לאמירת קדיש דרבנן, "יהא שמיה רבה דאגדתא", שהוא כנראה "קדיש דלאתחדתא". השווה להלן, נספח ג: חטיבה ו. ופשיטא שאמירת קדיש מחייבת מניין. השווה תשובת מהר"ם מינץ, סימן קיט. וצ"ע.

וראו להעיר על חוסר הסימטריה שבנוסח ההדרן וביחסו של הלומד לפרק הנלמד. בה בשעה שברישא הוא מדבר על הפרק בגוף שלישי ובסתם, "על[יה] [= עליו]",⁴² בסיפא פנייתו היא בגוף שני ובהתייחסות ישירה, "עלך [= עליך]". ולולי דמסתפינא, הוא אמינא שבנוסח המקורי של הדרן זה, דיבר הלומד-המסיים בעקיבות על הפרק הנלמד בגוף שלישי, הן ברישא הן בסיפא: "[נ]הדר מר על[יה], הדרנא על[יה]". לעניות דעתי, ניצולה של הצלע השנייה של הנוסח הגרעיני של ההדרן כסימן דרך ואמצעי הפרדה פיזי בין פרקי התלמוד **הכתוב**⁴³ והפקעתה מן התחום הבלעדי של הלימוד שבעל-פה הוא שהטה את הכף לטובת שינוי הלשון מגוף שלישי לגוף שני (ראה להלן).

ככל הנראה, הפנייה אל הפרק הנלמד בגוף שני מעידה על כך שהכותב/הלומד מן הכתוב רואה אותו כישות העומדת בפני עצמה, שהרי הפרק כולו כתוב ומונח לפניו. נראה אפוא לשער שברבות הימים, הנוסח המקורי הגרעיני של ההדרן, "הדרנא על[יה] [= חזרנו עליו]" הושפע ממנהגם של מעתיקי כתבי היד, שהתייחסו אל הפרק בלשון נוכח, "עלך", ובעקבותיו תוקן כינוי הגוף לגוף שני, "הדרנא עלך", גם נוסח הסיפא של ההדרן, הנאמר לאחר הלימוד בעל-פה.

המרת לשון "עלה" בלשון "עלך" בהדרן שבעל-פה, הנובעת לדעתנו מנוסח ההדרן הכתוב בסופי הפרקים של הבבלי, מביאתנו לזיקה הישירה שבין נוסח ההדרן שבתשובת רב האי גאון לנוסח הסיום של הפרק התלמודי הכתוב. רש"י פרידמן היה הראשון שהפנה את תשומת לבנו לעניין זה על ידי הסמכת נוסח הסיום שבתשובת רב האי, "הדרנא עלך", לכותרות הסיום של שני פרקים ממסכת בבא מציעא בכתב יד קדום מן הגניזה (ג'): "הדרנא עלך איזהו נשך"; "הדרנא עלך השוכר את האומנין".⁴⁴ וכאן המקום לציין את מעלותיו של כתב יד זה כפי שהעמיד עליהן פרידמן:

טיפוס מיוחד במינו לגבי מסירת הנוסח שבו, והדבר בולט במיוחד בכל הנוגע לכתוב, ניקוד, ולשון. ומכל כתבי-היד של התלמוד, טרם התפרסם ברבים נוסח אשר דומה דמיון כה רב בתכונותיו הלשוניות לאותו נוסח מעולה ומשובח... [ש]בהלכות פסוקות כ"י ששון. יש [בו] תופעות... העולות על אלו שבה"פ בעתיקותן או ביחודן לגבי תיאור לשוני של אותו ניב של ארמית בבלי... זהו כ"י מן הטיפוס המיוחד אצל חוקרים, בו תשתקף לשון התלמוד בזהרה העממי-קמאי.⁴⁵

42. השווה לעיל, הערה 35.

43. השווה להלן, ליד ציון הערה 73.

44. רש"י פרידמן, "שיירי כתבי-יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 13, ושם הערה 12.

45. פרידמן (לעיל, הערה 44), עמ' 5-6. וראה גם דבריו: "סגנונו ולשונו מדויקים וקדומים... הוא משובח כמוסר מהימן של סגנון הבבלי ומינוחו, בצורה מדויקת" (תלמוד ערוך - פרק השוכר

סביר אפוא להניח שכשם ששמר כתב יד זה על נוסח מדויק ביותר של הטקסט התלמודי, כן היטיב לשמור על נוסח מדויק וקדום של ההדרן שבסופי הפרקים.

עדינות חשובות נוספות לגרסת "הדרנא" בנוסחת הסיום של הפרק התלמודי נודעו בעת האחרונה בזכות פרסומם של קטעי הגניזה של בבלי ראש השנה בידי ר"ד גולינקין.⁴⁶ באחד מכתבי היד הקדומים של מסכת זו מן הגניזה, כ"י ג⁵, סיומם של פרק ד ופרק ג⁴⁷ הם בהתאמה: "הדרנא עלך יום טוב שלראש השנה"; "הדרנא עלך אם אינן מכירין".⁴⁸

ברם, דומה שהמצא המאלף ביותר העולה מכתב יד ג⁵ של מסכת ראש השנה⁴⁹ הוא לשון הסיום של פרק א: "הדרנא עלך",⁴⁹ ותו לו. דוק ותשכח שלשון זו, בלי הזכרת שם הפרק, היא היא לשונה המדויקת של הצלע השנייה של נוסח הסיום שבתשובת רב האי. יתרה מזו! מאחר שעמוד זה בכ"י ג⁵ ריק בהמשכו, חרף העובדה שמצויים לפנינו שרידים של כל פרקי מסכת ראש השנה, רגליים לדבר שבראשונה כלל כתב יד דנן את הפרק הראשון של המסכת בלבד. אלא שגם תופעות נוספות בתוכנו של כ"י ג⁵, כגון העתקתו של פרק ח ממסכת יומא סמוך לפרקי מסכת ראש השנה, מעידות שיש לפנינו כתב יד המורכב פרקים פרקים.⁵⁰ אמור מעתה שבמסכת שלפנינו יש עדויות חיות מצטברות לשיטת לימוד הפרקים שהייתה נהוגה בתקופת הגאונים ושונוסחת סיומו של הפרק הכתוב הייתה זהה במקורה לנוסח הספרותי של הסיום שבעל-פה העולה מתשובת רב האי גאון. בשריד אחר מגניזת קהיר, קטע גניזה בן דף אחד TS AS 75.72, הכולל את סוף הפרק השני במסכת תענית, נשתמר הנוסח "הדרנא

את האומנין: בבלי בבא מציעא פרק ששי: מהדורה על דרך המחקר עם פירוש הסוגיות על-ידי ש"י פרידמן, ניו-יורק וירושלים תשנ"ו, עמ' 57.

46. ד' גולינקין, גניזת ראש השנה – שרידי כתבי יד של בבלי ראש השנה מהגניזה בקהיר, ניו-יורק וירושלים תש"ס.

47. דווקא לפי סדר זה. עיין שם בתצלומים: עמ' סב ועמ' סו. והשווה להלן, הערה 73.

48. כיוצא בדבר בקטע גניזה ממסכת כתובות סוף פ"ט: "הדרנא עלך הכותב לאשתו" (MS Oxford - Bodleian, Heb. f. 56 fol. 121). דבר מאלף הוא שגם כתב יד זה אינו ממסכתא שלמה אלא מפרק/פרקים יחיד/יחידים, משום שבסמוך לסיום הפרק, אנו מוצאים את הכותרת "אותיות" ותחילת מדרש אותיות דרבי עקיבא נ"ב. השווה: רש"א ורטהיימר, בתי מדרשות, ב, ירושלים תשט"ו, עמ' שצו; דקדוקי סופרים השלם למסכת כתובות, בעריכת הרב מ' הרשקר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 90, יחידה נד.

49. גולינקין (לעיל, הערה 46), תצלומים, עמ' נח.

50. ראה גולינקין (לעיל, הערה 46), מבוא, ראש עמ' 20 והערה 98. כתבי יד אחרים המכילים פרקים ממסכת ראש השנה וממסכתות אחרות הם: כ"י ג¹¹, שבועות פרק ז, עיין שם במבוא, עמ' 33, ובתצלומים, עמ' קיג; כ"י ג²², שבת פרק טו, עיין שם, עמ' 52.

עלך", ודומה שיש לו עניין עם מה שאמרנו לעיל.⁵¹ וראוי לציין כי כפי שכבר העיר רש"י פרידמן, הנוסח "הדרנא עלך" בתוספת שם פרק שכיח בכתבי יד תימניים.⁵² וראוי לציין שהנוסח הקדום, "הדרנא עלך", נשתמר גם בשני כתבי יד שלמים של מסכתות תלמודיות: כ"י וטיקן 125 למסכת פסחים, שהוא כתב יד מזרחי מן המאה הי"ב; וכ"י וטיקן 108 למסכת שבת, שהוא כתב יד איטלקי-אשכנזי מן המאה הי"ג.⁵³ אולם יש להדגיש כי שני כתבי היד הללו הם דווקא היוצאים מן הכלל, משום שכמעט בכל שאר כתבי היד השלמים, וכן ברוב רובם של שרידי הגניזה,⁵⁴ נוסחת הסיום של הפרק התלמודי זהה לזו שבדפוסים הראשונים ואילך, "הדרן עלך" בתוספת שם הפרק.⁵⁵

נמצאנו למדים אפוא שסיומו הקדום של ההדרן הגרעיני שבנסתר ("הדרנא על[יה]") הומר בשלב קדום מאוד לנוכח ("הדרנא עלך") ובסופו של דבר לנוסח

51. לאחר "הדרנא עלך", שנכתב באותיות גדולות, רשום באותיות רגילות "סדר תעניות", שהוא שמו של פרק ב. דומה שאף מכאן עולה שציון ההפרדה בין פרק לפרק היה בתחילה בשתי המילים של נוסח ההדרן בלבד, "הדרנא עלך", ורק לאחר מכן, הוסיפו את שם הפרק. לכאורה, כותרת זו לוקה בחסר, וצ"ל 'סדר תענית כיצד', כדי להבדילה מפ"ג הסמוך: "סדר תעניות האלו! ברם, רבים מן הראשונים, למן ר' שמחה מוטרני ועד ר' אישתורי הפרחי, אינם מבחינים בהצעת הבאותיהם בין פרק ב לפרק ג של מסכת תענית. לעומת אלה, יש לציין כי ר' אברהם אב"ד, בעל האשכול, ר' יצחק אור זרוע ור' דוד אבודרהם, מקפידים לציין את שם הפרק במדויק. לעניין זה בכללו, ראה א' קרליו, "שמות הפרקים במשנה ובתלמוד", דברי ספר – מסות, תל-אביב תשי"ב, עמ' 54-59.
52. רש"י פרידמן (לעיל, הערה 44). ככל הנראה, כוונתו לכ"י קולומביה X893-T141 (קרופ הנזכר בהערה הבאה, עמ' 362, טעה במספר כתב היד) של מסכת פסחים ושל כתבי היד EMC 270-271 למסכת יומא שבאוסף אנלאו שבבית המדרש לרבנים שבניו-יורק. על נוסחם המיוחד של כתבי-יד אלה, עיין: רא"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 10; א' סגל, "מסורת הנוסח של כתב-יד אוניברסיטת קולומביה למסכת מגילה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 42.
53. רוב הזיהויים והתאריכים של כתבי-היד השלמים של התלמוד שבמאמר הם על פי: M. Krupp, "Manuscripts of the Babylonian Talmud", S. Safrai (ed.), *The Literature of the Sages*, First Part, Assen-Maastricht 1987, pp. 346-366. על זיקתו של כ"י וטיקן 125 לתקופת הגאונים, עיין: רא"ש רוזנטל (לעיל, הערה 52); דנציג (לעיל, הערה 32), עמ' 69. רק במקרה של כ"י וטיקן 171, נהגנו אחרת. ראה לעיל, ליד ציון הערה 13.
54. כגון בכתבי היד שבאוסף אנטונין, שתצלומיהם מופיעים בספרו של א"י כץ, גנזי תלמוד א-ב, ירושלים תשל"ו-תשל"ט, עמ' א ועמ' מט. וראה גם בכ"י אוקספורד-בודליאן למסכת כריתות, שנכתב בנפוסה שבצפון אפריקה בשנת ד' תתפ"ג (1123), הוצאת ש"ז שכטר וש' סינגר, קונטרסים מתלמוד בבלי כריתות ותלמוד ירושלמי ברכות, קמברידג' תרנ"ה-תרנ"ו, עמ' א-ג.
55. החריגים היחידים הידועים לי לפי שעה מצויים בשרידי בבלי שהוציא לאור ח"ז דימיטרובסקי, נויארק תשל"ט: עמ' 311-312: "הדרן עלך פרק המביא גט"; עמ' 414, סוף פרק אלוטרפות (חולין סז ע"ב): "הדרן עלך והדרך עלך".

המאוחר המוכר, הזהה לו במשמעות: "הדרן עלך",⁵⁶ שתרגומו המדויק הוא 'חזרנו עליך'.

גלגוליו ושלבי התפתחותו של ההדרן

בדברינו לעיל, הצבענו על מהותו של ההדרן ועל נוסחו של ההדרן הקדום. ועתה נסכם את הפרטים ואת שלבי התפתחותו של ההדרן על פי המסקנות שהסקנו, ונשלים את התמונה באמצעות עדויות שעדיין לא העלינו אותן לדיון.

1. שינון פרק מן התלמוד

א. נראים הדברים שמוסד ההדרן, שמטרתו העיקרית היא לסייע בזכירת הפרק הנלמד, נוצר בבבל לאחר חתימתו של התלמוד, אולי בימי הסבוראים, לכל המאוחר בתקופת הגאונים, משום שלא ידוע לנו על מוסד מעין זה בימי אמוראי בבל. אדרבה, מעדות של רב אשי, "אנן כי אצבעתא בבל[ז]רא⁵⁷ לשכחא" (עירובין נג ע"א), ומפירושו של בעלי התוספות על אתר, "כשאנו מסיימין המסכתא ומתחילין האחרת, מיד שוכחין הראשונה", עולה לכאורה שאפילו בקרב אחרוני האמוראים, שכחת התורה שבעל-פה

56. זוהי אכן דעתו של רש"י פרידמן. עיין היטב אצל שפרבר (לעיל, הערה 26), עמ' קלג, הערה 7. אולם שפרבר עצמו טוען נמרצות לקדמותה של הצורה "הדרן" בהסתמכו על שני מופעים מקבילים במעשי הפלאים של רבה בר בר חנה והונא בר נתן שבמסכת בבא בתרא: "וכי הדרן לבתר תריסר ירחי שתא חזינן/חזינהו" (עג ע"ב; עד ע"ב). והנה מתברר שאין לגרסת "הדרן" עמידה איתנה בנוסחאות הש"ס, שהרי כמה מכתבי היד של הבבלי גורסים כאן: "כי הדריןן" (כ"י המבורג, כ"י אוקספורד, כ"י וטיקון, הגדות התלמוד). ודומה לו בכ"י פריס 1337: "כי הדרי". מאלפת ביותר היא גרסת כ"י המבורג המעולה (ראה רש"י פרידמן, "סיפור רב כהנא ור' יוחנן (ב"ק קיז ע"א-ע"ב) וענף נוסח גניזה-המבורג", בר-אילן ל-לא (תשס"ו), עמ' 454-455), בהיקרות השנייה: "לישנא [= לשנה הבאה, ראה קארה (לעיל, הערה 35), עמ' 31] הדרנא". ועיין היטב בדק"ס לבבא בתרא: עמ' 226, אות ה; עמ' 232, אות ז בהגהות. וכן הוא בכ"י פריס הנ"ל, "כי הדרנא". והשווה לעיל, הערות 38-39. מסתבר שגרסה זו מצויה גם בנוסח תימן ומסורת הקריאה שנשתמרה בקרב עדה זו היא: הִדְרָא, השווה: ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 127, ליד ציון הערה 21. ואילו במדרש הגדול לבראשית א, כא, מהדורת מרגליות, עמ' נא, בהיקרות הראשונה, בלשון יחיד, "כי הדר אתאי"; ואילו שם, בראשית מט, כג, עמ' תתנז, בהיקרות השנייה, חסר פועל זה: "כי אתאן". לסיכומם של דברים, לא מצאנו תיעוד בטוח לצורת "הדרן" בתקופת הגאונים, לא בטקסט התלמודי ולא בסופי הפרקים של המסכתות. דוק ותשכח שבכל הנוסחים של תשובת רב האיי גאון שבספר האשכול, כולל כ"י פריס, אי אתה מוצא "הדרן עלך" אלא "הדרנא עלך" בלבד. אולם מסקנה בטוחה אין כאן, משום שיייתכן שביום מן הימים יוכל המדע הפליאוגרפי לפסוק באופן ברור ומכריע ששרידים מן הגניזה שיש לגביהם הערכה שנכתבו בין המאה ה' למאה ה"א או ה"ב, כגון כ"י ג'¹¹ למסכת ראש השנה (ראה גולינקין, הנזכר לעיל, בהערה 46, עמ' 33-34), אכן נכתבו במאה ה' או בתחילת המאה ה"א.

57. הגהנו על פי גרסת ר"ח שבתוספות, עירובין שם, ד"ה כי אצבעתא.

הייתה תופעה מצויה ונוצרו קשיים בזכירתו של החומר הנלמד.⁵⁸ סביר אפוא להניח שההדרן נולד אי שם במהלך מסירת התלמוד במסורת שבעל-פה בתקופת הסבוראים והגאונים כדי לחזק את הלימוד שבעל-פה.

וכאן המקום לומר שבשריד של כתב יד קדום ביותר של מסכת חולין מן הגניזה, הכתוב על מגילת קלף, TS Misc. 26.53.17, אין זכר לנוסח ההדרן לאחר פרק "גי' הנשה" (פרק ז), וההפרדה בינו לבין פרק "כל הבשר" נעשתה באמצעות השארת רווח בן מספר שורות ריקות בין שני הפרקים.⁵⁹

ב. בתחילת קיומו הושמע ההדרן על ידי מי שסיים ללמוד בעל-פה פרק מן התלמוד הבבלי מפי רבו הגרסן, כנראה לימוד בשניים ולא בתבורה.⁶⁰ נוסח ההדרן המקורי כלל חמש מילים, "[נ]הדר מר על[י]ה, הדרנא על[י]ה", בתוספת סימן מנמוטכני המורכב משמותיהם של בני רב פפא ופתרונו כדי לקבע בזיכרון את החומר שנלמד. לעניות דעתי, מאחורי אמירה זו מסתתרת הוקרתו של התלמיד לרבו הגרסן ומעין הבעת תודה על מאמצים שהשקיע כדי לסייע לו בשינון הפרק. תודה זו מובעת בעיקר על ידי שינון הפרק בפי התלמיד, המאשר בדרך זו שקלט את החומר במלואו והוא מסוגל אפוא לחזור עליו בהצלחה. הלשון "הדרנא [= חזרנו]",⁶¹ הנאמרת על ידי התלמיד, באה להביע את שמחתו ואת שמחת רבו הגרסן על הישגם המשותף.

58. תן דעתך שדנציג (לעיל, הערה 32) פירש את דבריהם של בעלי התוספות כמכוונים לחכמי תקופתם. לכאורה, יש בדברי רב אשי הרבה יותר מקורטוב של גוזמה, שהרי מהותה של התורה שבעל-פה אצל חכמינו היא קליטת החומר הנלמד וזכירתו, ובכלל זה אזהרות חמורות נגד השכחה. ראה דבריו המאלפים של ר"ש נאה, "אומנות הזיכרון, מבנים של זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל", מחקרי תלמוד ג (תשס"ה), עמ' 543-589. אולם כפי שכבר העיר נאה שם, עמ' 587, ובהערות 201-202, אומנות הזיכרון של חכמי בבל הייתה פחות מפותחת ומעודנת מזו של חכמי ארץ-ישראל. ניתן לשער אפוא שבדברי רב אשי משקפים את קשיי הקליטה והלימוד של הסוגיות התלמודיות שהתפתחו והתרחבו באופן בולט "דרא בתר דרא" (איגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוי, עמ' 68). דומה שבדבריו בעניין השכחה אמורים במיוחד לנוכח ריבויין של "הוויות דאביי ורבא" ומחלקותיהם, לימודיו של רב פפא ובני דורו ודיוקיו של רב אשי עצמו. אף סביר להניח שבדברים אלה משקפים את מצבו של הבבלי לפני הוספתם של הסימנים, שתפקידם הראשוני היה לשמש כסימנים מנמוטכניים הבאים להקל על קליטתו וזכירתו של הטקסט וסידורו הנכון אצל הלומדים. אולם השווה א' יורב, "מסורת התלמוד – ה'סימנים'", סידרא טז (תש"ס), עמ' 59-80.

59. העירני בטובו רש"י פרידמן בשיחה בעל-פה. השווה למאמרו המאלף: Sh. Friedman, "An Ancient Scroll Fragment (B. Hullin 101a-105a) and the Rediscovery of the Babylonian Branch of Tannaitic Hebrew", *JQR* 86 (1995), pp. 9-50.

60. אולם השווה לעיל, הערה 41. על מעמדו ותפקידו של הגרסן בישיבות בבל, עיין דנציג (לעיל, הערה 32), עמ' 94-102.

61. השווה לעיל, הערה 30, וליד ציון הערה 56. השלבים השונים בהתפתחות נוסח ההדרן שבסופי הפרקים של הבבלי מסוכמים להלן, נספח ב.

מקובל לחשוב ששיטת הלימוד בעל-פה מפי גרסנים בתקופת הגאונים התנהלה בלעדית בין כותליהן של ישיבות סורא ופומבדיתא.⁶² אולם מתשובת רב האי שלפנינו, מסתבר שגם מי שאינו מוגדר כתלמיד ישיבה או תלמיד חכם, אלא כאדם מן השורה, מסוגל לגרוס פרק תלמוד בעל-פה. משום כך, הטילו עליו לומר את דברי ההדרן הקצרים בצירוף עניין עשרת בני רב פפא כדי לחזק את כוח זיכרונו. אמור מעתה שגם מחוץ לישיבות, היו אנשים שהיטיבו ללמוד פרקי תלמוד בעל-פה ולשננם.⁶³ ומאחר שרוב העדויות על "גרסנים" באות בתשובותיו של רב האי גאון,⁶⁴ סביר להניח ששיטת לימוד זו התמידה עד סוף תקופת הגאונים, דהיינו עד לפטירתו של רב האי בשנת 1038, אם כי ידוע שראשי ישיבות בגדאד הקפידו על לימוד בעל-פה גם בסוף המאה הי"ב.⁶⁵

ג. בד בבד עם המסירה שבעל-פה בישיבות סורא ופומבדיתא בימי הגאונים, יש בידנו ידיעות רבות על עותקים של גמרא בבליית בכתב, ואף הגיעו לידנו שרידים קדומים מן התלמוד בין דפי הגניזה שהם כנראה מתקופה זו. סביר להניח ששרידים אלה נובעים מהעתקות שנעשו מחוץ לישיבות בבל.⁶⁶

יראה לי שרבים מן העותקים הראשונים של התלמוד הכתוב נרשמו מפיהם של גרסנים. אי לכך טרחו הרושמים מפיהם את התלמוד לכתוב את דברי ההדרן שבעל-פה בסוף כל פרק. עדות נדירה לדבר מצויה בקטע הגניזה קמברידג' TS F2(2).54, המחזיק את פרק ב במסכת חגיגה ופ"א במסכת סוטה.⁶⁷ והנה, בסיומו של פרק ב במסכת חגיגה (ב ע"א בתצלום כתב היד) נרשם: "נהדר מור⁶⁸ עליה...".⁶⁹ דוק ותשכח שתיבות אלו זהות ממש למילות ההדרן בתשובת רב האי גאון! לפי שעה, עדות זו יחידאית היא. דומה שבכוחו של ממצא זה ללמדנו על שלב העברתו של התלמוד מתורה

62. דנציג (לעיל, הערה 32), ובמיוחד, עמ' 72-82 ועמ' 112.

63. ולא כפי המשתמע מדברי דנציג (לעיל, הערה 32), עמ' 65-66, 77, 81, 96-101 ועוד.

64. דנציג (לעיל, הערה 32), עמ' 96-101. ופשיטא שניתן להוסיף את תשובת רב האי גאון שב"ספר האשכול" למקורות שנידונו שם.

65. ראה דנציג (לעיל, הערה 32), עמ' 82. תן דעתך שמדובר כאן בחכמים מובהקים וראשי ישיבות ולא בגרסנים בעלמא.

66. השווה דנציג (לעיל, הערה 32): עמ' 65-66; 73-74.

67. על כתב יד זה, ראה מ' קיסטר, "עוד פירור ללקסיקון התלמודי", מחקרי תלמוד ב (תשנ"ג), עמ' 438-445. תן דעתך לדבריו שם, עמ' 438: "קובץ [זה] לא הכיל את מסכת חגיגה כולה אלא פרקים מן התלמוד" (עמ' 438).

68. על כתיב זה, ראה לעיל, הערה 34.

69. לאחר רווח של שתי אותיות, נקרע כתב היד, וההמשך חסר. כלום ניתן לשער שבמקום הקרע היה כתוב: "הדרנא עליה/עלך", כנוסחו המלא של ההדרן הקצר שבתשובת רב האי גאון שבספר האשכול?

שבעל-פה לתורה שבכתב, ושכתב היד שבגניזה או אחד מאבותי⁷⁰ הועתק ממסירה שבעל-פה. נמצאנו למדים אפוא שהעלאת התלמוד שבעל-פה על הכתב כללה גם את נוסח ההדרן שנהגו להשמיע בעל-פה לאחר סיום לימודו של הפרק בתקופת הגאונים כנוסח שהנציח רב האיי גאון בתשובתו. ומאחר שפרקים שהועלו על הכתב מונחים כעת לפני הרושם-הלומד בכתב, ולא בזיכרונו בלבד, אנו משערים שברבות הימים השמיטו את עניין השינון בעל-פה של הגרסן, "נהדר מר עליה", ואף שינו קצת את נוסח הסיפא מגוף שלישי, "הדרנא עליה", לגוף שני, "הדרנא עלך".⁷¹ ואכן, כפי שכבר ראינו, הנוסח "הדרנא עלך" לחוד מתועד באחד משרידי הגניזה הקדומים של מסכת ראש השנה. מן העדויות שלפנינו, מסתבר שנוסחי ההדרן הקדומים, "נהדר מר עליה" ו"הדרנא על[יה]", ניתוספו תחילה להעתקות של פרקים ולא של מסכתות.⁷² בשלב יותר מאוחר, כפי שמשתקף בכמה משרידי תלמוד בגניזה, הביעו המעתיקים והלמדנים את חיבתם לפרק שסיימו ללמוד אותו באמצעות הוספת שמו של הפרק להדרן שבסופי הפרקים, במעין פנייה אישית: "הדרנא עלך פרק...".

ושמא ניתן לשער שהוספת שם הפרק לנוסח ההדרן היא תוצאה של קיבוצם יחדיו של פרקים אחדים ממסכת אחת⁷³ או של העתקת מסכת שלמה. הווי אומר שסימון הפרק ניתוסף לאחר הטקסט כדי להקל על הנגישות לטקסט התלמודי המקובץ והחיפוש בו. ברי שאינו דומה החיפוש בתוך הטקסט של פרק בודד המונח בנפרד לחיפוש בתוך מסכת שלמה המורכבת מפרקים רבים.

אולם יותר ממה שיש בכוחו של נוסח ההדרן הקדום, "נהדר מור עליה", שבשריד כתב היד שבגניזה הבא בסוף פרק ב של מסכת חגיגה, ללמד על העלאתו על הכתב של נוסח התלמוד שנשנה בעל-פה, יש בו ללמד על מהותו של הדרן זה עצמו. אמור מעתה שנוסח ההדרן, שהוא למעשה סיומם של דברי הסיכום של התלמיד למסירתו בעל-פה של הגרסן (ראה לעיל), לא נועד לכתחילה להפריד בין פרק לפרק,⁷⁴ אלא הוא הצהרה וחותמת המאשרות שהטקסט התלמודי המובא בפרק שלפנינו הועלה על הכתב ממסירה בעל-פה של גרסן מהימן שמלאכתו בכך!

ד. שלב מתקדם מאוד בהתפתחות נוסח ההדרן ותוכנו ניכר מן הסיפא של תשובת רב האיי שב"ספר האשכול", שם מובאת הנוסחה הגרעינית הקצרה בת חמש המילים פעם נוספת, כשלאחר "הדרנא עלך" אנו מוצאים את האמירות דלהלן (ראה להלן, נספח א, סעיף ב):

70. אפשרות זו נראית סבירה יותר לנוכח השגיאות הגסות המצויות בכתב היד, שרבות מהן נובעות משיבושי העתקה. ראה קיסטר (לעיל, הערה 67), עמ' 439-440, ושם בהערה 36.
71. השווה לעיל, ליד ציון הערות 42-43.
72. ראה לעיל, בדוגמאות ממסכתות חגיגה, ראש השנה וכתובות.
73. כך עולה לכאורה מן הממצאים בשריד הגניזה כ"י ג⁵ למסכת ראש השנה. השווה לעיל, ליד ציון הערה 47 ואילך.
74. השווה לעיל, הערות 16-17, וליד ציון הערה 43 וציון הערה 73.

(ודעתך עלן) [ודעתן עלך] (= ודעתנו עליך)⁷⁵

לא [תתנשי]⁷⁶ מינן (= לא תישכחי מאתנו)

ולא נתנשי מינך (= ולא ... ממך)

לא בעלמא הדין (= לא בעולם הזה)

ולא בעלמא דאתי (= ולא בעולם הבא)

יהי רצון מלפניך ה' אלקיננו

שתהא תורתך עמנו

בעולם הזה

ולא (תנשי מפנינו) [תשכח ממנו]

(ל)[ב]עולם הבא.⁷⁷

75. אף על פי שהנוסח המופיע כאן בכ"י ירושלים-כרמולי ובמהדורת הרב אויערבך הוא: "ודעתך עלך" (ומכאן שאלבק האב שגה בהעתקתו, השווה לעיל, הערה 8), סביר להניח שהגרסה ה"משובשת" לכאורה שהנציח ר"ח אלבק במהדורתו, ואנו רשמנו אותה בפנים – "ודעתך עלך" – היא הנכונה במקומנו. נראה לשער שגם אצל מעתיק כ"י ירושלים-כרמולי החליפו מקום הנו"ן הסופית והכ"ף הסופית. צא וראה ששיבוש/תיקון דומה אירע לא רק לר"ש אלבק אלא גם לבנו הר"ח, שעה שהעתיק את גרסת ה"הדרן" השני שבכ"י פריס, "והדרן עלך", שגרשם אל נכון אצל שפרבר (לעיל, הערה 26), עמ' קכט, הערה 5, אלא שנתהפכו אצלו שני ההדרנים. עיין היטב בספר האשכול, עמ' 160, הערה ח. ברם, אף כאן הגרסה שהשיג ר"ח אלבק בהיסח הדעת, "והדרן עלך", היא בוודאי הנכונה, ומעתיקו של כ"י פריס הוא השוגה. דוק ותשכח שמצינו כיוצא בו – "והדרן עלך" במקום "והדרן עלך" – בכ"י וטיקן 171, השווה להלן, הערה 112. אמור מעתה שהחכמים למשפחת אלבק רשמו גרסאות מתוקנות, אך בכל זאת נכונות, מתוך אינטואיציה טבעית, כך שהטעות האמתית היא זו של מעתיקי כתבי היד או קודמיהם. ולא זו בלבד, אלא שמצינו טעות זזה ממש לזו שבכ"י ירושלים-כרמולי אצל צאצא הרשב"ץ, ראה להלן, הערה 178. ושמא כדאי להוסיף שהיפוך צלעות ה"הדרן" עצמן (טעות הדפוס?) אירע אצל שפרבר, שם, עמ' קלא, שו' 2; קלב, שו' 4. תן דעתך שנוסח ה"הדרן" השני בכ"י פריס-כ"ח מתאפיין בתוספת צלעות: "הדרנא עלך והדרן (ראה לעיל בסמוך) עלך; דעתך עלך ודעתך עלך; לא תתנשי מנן, ואנן לא תתנשי(!) מנך".

נראים הדברים שהצלעות המסומנות נובעות מהתרחבותו של נוסח ה"הדרן" היסודי שמצאנו כבר במאה ה"ג, כפי שעולה מנוסחו של כ"י וטיקן 134. ראה להלן, נספח א, סעיף ג. וראה ליד ציון הערה 90. וצ"ע.

76. בכ"י ירושלים-כרמולי שלפנינו גרסה משובשת: לא תסנש (!) [= תתנש בהגייה אשכנזית ובהשמטת ה"ו"ד] ור"ש אלבק הגיה מדעתו: "תתנשי", כנראה על פי כ"י פריס, מבלי להעיר על כך.

77. הנוסח המוגה הוא על פי כ"י פריס-כ"ח (השווה לעיל, הערה 8). על חשיבותה של גרסה זו, עיין להלן, הערה 82. על דיונים הלכתיים המתקיימים ב"שיבה של מעלה", ראה למשל ב"מ פו ע"א. לעניין זה, עיין היטב בשו"ת מהר"ם מיניץ, סימן קיט (להלן, נספח א, סעיף ד); י' גפני, "שיבה" ומיתבתא", ציון מג (תשל"ח), עמ' 28-31; הנ"ל, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 188; ד' גודבלט, "התפתחויות בחקר ישיבות בבל", ציון מו (תשמ"א), עמ' 28-29.

מדברי רב האי "אמרי רבנן הכי", אנו למדים שנוסח זה נאמר בחוגם של "רבנן" דהיינו תלמידי חכמים או תלמידי ישיבה, מיד לאחר הנוסח הקצר בן חמש המילים שהיה נהוג אצל סתם לומדים שאינם מוגדרים כ"רבנן". על אף הצמדתם של שני הנוסחים לנוסח אחד מורחב, דומה שלא קשה לראות בנוסח ההדרן הארוך מן "ודעתן עלך" ואילך, שלב מאוחר בהתפתחותה של סוגה (ז'אנר) זו, שנוסחתה הגרעינית, "נהדר מר עליה, הדרנא עלך", הייתה משותפת לכל הלומדים. דוק ותשכח שאמירה קצרה זו היא שנבחרה להיאמר בסיום לימוד פרק בתלמוד על ידי מי שאינו תלמיד ישיבה מחוגם של "רבנן", והיא שהונצחה כהדרן בסופי הפרקים הכתובים של הבבלי בראשית העלאתם על הכתב, כפי שראינו לעיל.

הנוסח הארוך מורכב מצמדים בלשון הארמית: **הדרנא – דעתן, לא נתנשי – לא נתנשי** בלשון העברית, המפרשת למעשה את שני הצמדים הראשונים (ראה להלן). ואין צריך לומר שהנוסח הארוך מקרב את החטיבה הראשונה של ההדרן הקדום לחטיבה המקבילה שבהדרן המסורתי, המקובלת מן הדפוס הראשון של הבבלי ואילך. דוק ותשכח שכמעט כל מרכיביה היסודיים של החטיבה הראשונה של ההדרן התלמודי הנוהג בזמננו⁷⁸ כבר מצויים בהדרן שנאמר בגמר שינונו של פרק מתקופת הגאונים, כפי שהובא ב"ספר האשכול".

יש לשים לב לעובדה שגם בנוסח המורחב, נמשכת מגמת הפנייה אל הפרק הנלמד בלשון נוכח, "דעתן עלך", "לא נתנשי מינך", שאנו סבורים שחדר גם לתוך הנוסח הקצר הגרעיני, "הדרנא עלך". לכאורה, נוסח זה מעורר את בעיית ההאנשה (פרסוניפיקציה), "ולא נתנשי מינך", שרגיל לתרגמו: 'ולא נישכח ממך', כאילו הפרק זוכר אותנו! אולם ניתוח פילולוגי וספרותי של פסקה זו מגלה שאין הדבר כן. כבר ציינו לעיל שהאמירות הארמיות שברישא (שו' 2-5) מתפרשות באמצעות הנאמר בתפילת "יהי רצון" העברית שבסיפא (שו' 10-7). אמור מעתה שהלשונות "עמנו", "ממנו" ו"מפינו" שבסיפא מעידות על כך שכשם שנושא הפעולה שבסיפא הוא "אנחנו", כך הוא גם ברישא.

כאמור, מקובל לחשוב שתרגומו של הפועל הארמי נש"י שבנוסח הארמי של סיום חטיבה א של ההדרן הרווח, "לא נתנשי מינך... ולא נתנשי מינך", צריך להיעשות באמצעות מקבילו העברי שכ"ח, דהיינו: "לא נישכח ממך מסכת פלונית, ולא תישכחי מאתנו".⁷⁹ לעניות דעתי, לנוכח הקושי המתעורר אגב סוגת ההאנשה המצויה לכאורה בלשון הרישא, שהיא הסיפא של ההדרן שנאמר בעת סיום שינונם של פרקים של רבנן

78. לגבי הצלעות החסרות, עיין בנוסח כ"י פריס-כ"ח. וראה לעיל, סוף הערה 75. "על תורתך אומנותינו", השווה להלן, ליד ציון הערה 98.

79. כגון בתרגום אונקלוס לכתוב "לא תשכח מפי זרעו" (דברים לא, כא). ועיין ר"י וידלר, הדר יצחק, ירושלים ת"ש, עמ' 56, הערות ו-ז. והשווה לגרסת כ"י פריס-כ"ח (לעיל, הערה 76). ופשיטא שבנוסח רב האי גאון לא נזכר שם המסכת.

שבנוסח רב האי גאון, "ולא נתנשי מינך", מתבקשת המסקנה שהנוסחים הארמיים שלפנינו מקפלים בתוכם משחק מילים המבוסס על שתיים ממשמעויותיו של הפועל הארמי נש"י: בעוד הצלע הראשונה של ההדרן שב"ספר האשכול", "לא תתנשי מינך [= לא אתישיכחי מאתנו]", מתפרשת כדבעי לעניין השכחה, יאה לה לצלע השנייה, "ולא נתנשי מינך", המשמעות השלישית של נש"י הארמי, 'נפרד, ניתק',⁸⁰ העולה מן הצירוף העברי "גיד הנשה" שבסיפור היאבקו של יעקב אבינו עם המלאך, שתורגם ב"גידא נשיא", שמשמעותו 'הגיד שניתק ממקומו'.⁸¹ לכן, נראה לי לתרגם את הצלע השנייה בהדרן: 'לא ניתק ממך'.

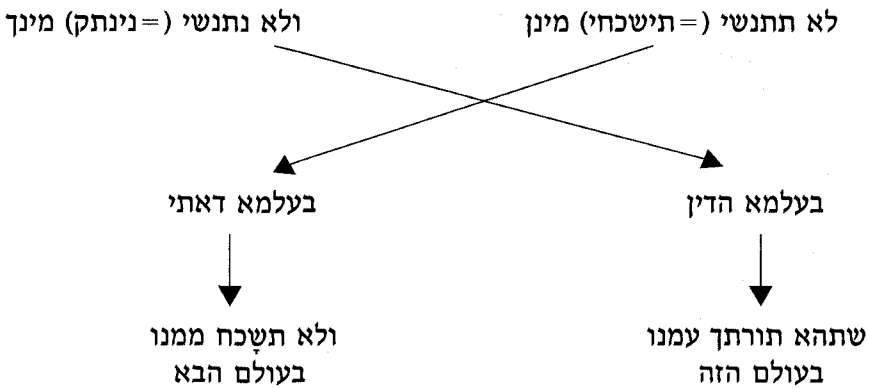
דומה שמענתה נוכל לפרש כפשוטם את שני החלקים הארמיים של ההדרן ואת זיקתם לתפילת "יהי רצון" הבאה בהמשך. הפנייה שבסיפא, "ולא נתנשי מינך [= לא ניתק ממך]", מתפרשת על פי הרישא של תפילת "יהי רצון": "שתהא תורתך עמנו בעולם הזה" (שו' 7-8), ואילו הפנייה שברישא, "לא תתנשי מינך [= לא תישיכח מאתנו]", מוצאת את פירושה הפשוט ואת פתרונה על העולם הבא, לאור הנוסח העברי הטהור של תפילת "יהי רצון" הבא בכ"י פריס-כי"ח של "ספר האשכול":⁸² "ולא תשכח ממנו

80. סוקולוף (לעיל, הערה 34), 779 ע"א. תן דעתך שלפנינו בא פועל זה בבנין אַתְּפַעַל, ולא נרשם שם, השווה אפשטיין (לעיל, הערה 36), סוף עמ' 98.

81. נראה לי שזוהי המשמעות הפשוטה של מילת "נשה" בצירוף "גיד הנשה", על שם שניתק ממקומו, וכפירושו של ר' יהושע בן לוי: "למה נקרא שמו גיד הנשה? שנשה ממקומו ועלה" (חולין צא ע"א). פירוש זה תואם את המסופר במקרא: "ותקע כף ירך יעקב וגו' (בראשית לב, כו) ואת דברי רב [ר'?] נחמן [בר יעקב]: "פירשה" (בר"ר עז, ג, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 915). והשווה דברי רש"י על אתר: "נתקעקעה ממקום מחברתה... לשון הסרה. ובמדרש: 'לקעקע ביצתן' – לשרש שרשיהן" (מהדורת ברלינר, סוף עמ' 67). בעקבות הקדמונים, אף ר"א אבן-שושן (לעיל, הערה 30), 884 ע"א, פירש את הפועל נש"ה: "נעתק, נעקר ממקומו".

82. תן דעתך לעובדה שאלבק לא רשם גרסה זו בהערותיו ולא שם לב לעובדה שהיא מסייעת להבין את הנוסחים הדיאלקטיים של ההדרן שבסיום חטיבה א כפשוטם. צא וראה שפעלים משורש זה ממש **תתנשי/נתנשי** כבר הובאו לעיל בסעיפים הארמיים הסמוכים. מאידך, הנוסח שבכ"י ירושלים-כרמולי: "ולא תנשי מפינו" (צורה ארמית?) אינו בא בחשבון כלל, שכן אי אתה מוצא במקורותינו את "שכחת הפה"; דוק ותשכח שבתורת חז"ל, השכחה היא באופן קבוע 'שכחת הלב', ראה לאחרונה: י' ברויאר, "חידושים מילוניים בלשון האמוראים", לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 81. אמור מעתה שגרסת כ"י פריס-כי"ח, "ולא תשכח ממנו", עדיפה מכל הבחינות. ותו, אילו הייתה **מפינו** גרסה אמיתית, סביר להניח שמנסח ההדרן היה משתמש כאן בפעל משורש מו"ש, כגון: "ולא תמוש מפינו לעולם הבא", במעין פרפרזה על דברי הנביא: "ודברי אשר שמתו בפיך לא ימוש מפידך... מעתה ועד עולם" (ישעיהו נט, כא), כפי שאכן מצוי בחטיבה ה המאוחרת לדפוס הראשון, השווה להלן, נספח ג. וחשוב להזכיר כאן את גרסת מהדורת אויערבך: "ולא תשכח מפינו" (עמ' 50, שו' 5). ומאחר שהוכחנו שגרסה דומה היא גרסה מקורית, כלום יש להסיק ממנה שמהדורת אויערבך אכן מבוססת על כתב יד שלישי של ספר האשכול? השווה לעיל, הערה 7. ברם, היא הנותנת. אדרבה, בעקבות גרסת מפינו במהדורת אויערבך, ניתן לטעון שהמהדיר נקט כאן בפעולה מתבקשת, דהיינו: המיר את החטיבה הארמית **תנשי** שמצא בהקשר עברי בצורה העברית **תשכח**. וצריך עיון גדול. לעניין

בעולם הבא".⁸³ אמור מעתה: ייעודן של שתי צלעות הבקשה הארמיות מתבהר על פי המבנה הכיאסטי המיוחד שבהן, ואילו תרגומן ופירונון מוצגים במבנה לינארי רגיל. נסכם את המבנה הספרותי של סיום חטיבה א של ההדרן בתרשים הבא:

דומה שפרשנות זו אף מקבלת חיזוק משתי נוסחאות של ההדרן שהתהלכו בימי-הביניים, המתועדות בכתבי יד, אך לא נקבעו בנוסחו הסופי:
לא תזוז מינך, ולא נזוז מינך⁸⁴
[לא ת]עדי (= תסור) מינך, ולא נעדי (= נסור) מינך⁸⁵

ראוי לשים לב לעובדה שההוספות הללו באות במקום תפילת "יהי רצון" ומבטאות את התחושה שבמרכז העניינים עומדים הלומדים ולא הפרק או המסכת שנלמדו או התורה בכלל. נמצא שאין כאן האנשה בדמותו של דומם בעל זיכרון. היוצא מדברינו הוא שהנוסח המורחב שבסוף תשובת רב האי נועד לבטא את בקשתו של הלומד שגרסתו של הפרק שנקלטה בהצלחה תישאר קניינו הרוחני לעולם ועד, הן בעולם הזה הן בעולם הבא, ושלא תעזבנו. בקשה זו, ותפילת "יהי רצון" הבאה בעקבותיה, משמשות אפוא שלב מעבר בין נוסחת הסיום הקצרה בת חמש מילים לבין

שמירת הלב במשמעות 'שמירה מפני שכחת הלב', ראה ספרא, ריש בחוקותי, מהדורת וייס, קי ע"ג. שים לב גם לגרסת הבבלי במעשה בר' מאיר שלא מצא מגילה 'וכתבה מלב' (מגילה יח ע"ב).
83. לעניין לימוד תורה בעולם הבא, ראה לעיל, הערה 77.
84. כ"י וטיקן 171; כ"י קמברידג' TS E2.55. ואילו אצל ר"מ מינץ בהיפוך מקום וסדר. ראה להלן, נספח א, סעיפים ד-ו. ופשיטא שהיפוך מקומה של הפסקה במקורות שונים הוא סימן מובהק לתוספת מאוחרת, כפי שהעיר הגר"ש ליברמן במקומות רבים. השווה גם לשבח שב"סדר מעמדות" (להלן, בסמוך לציון הערה 166) ולשבח שנקשר לר' אברהם גבישון (להלן, בסמוך לציון הערה 181).
85. רק בכ"י TS E2.55. ראה להלן, נספח א, סעיף ו.

הסימן המנומטכני הבא בהמשך, המסייע לזכירת שמותיהם של עשרת בני רב פפא, שהוא הוא הסגולה לזכות בזיכרון מלא בלימוד שבעל-פה.⁸⁶

2. סיום מסכת מן התלמוד

ה. נראים הדברים שתהליך העברתה של אמירת ההדרן מסיומו של פרק יחיד לסיומה של מסכת תלמודית שלמה התרחש לערך בין העשור השני של המאה הי"ב, זמן כתיבתו המשוער של "ספר האשכול" לר' אברהם בר' יצחק, אב"ד נרבונה,⁸⁷ לבין אמצע המאה הי"ג. דוק ותשכח שהחטיבה הראשונה של ההדרן כבר מצויה אחרי מסכת מועד קטן בכ"ו וטיקן 134, שנעתק במאה הי"ג, וברור שהכוונה בו לסיומה של המסכת ולא של הפרק האחרון בלבד.⁸⁸ אמנם ניתן לטעון שבעל "ספר האשכול" הסתפק בהבאת דברי רב האיי מבלי להעיר על מנהג זמנו, אלא שלי נראה שאלמלא הכיר את מנהג אמירת ההדרן לאחר סיום מסכת, היה מציין דבר זה, משום ש"ספר האשכול" נועד למסור הלכה למעשה.⁸⁹

בנוסף זה כבר הוכפלו הצלעות הפשוטות שברישא ונוצרו שני צמדים חדשים: "הדרן עלך והדרן עלך"; "דעתן עלך ודעתך עלך".⁹⁰ פשיטא שההשלמות הללו מקרבות

86. נראה שכן היה בתחילה. ראה לעיל, ליד ציון הערה 18. אולם לעניין הנוסח המורחב, נאמר בספר האשכול שיש צורך ל"אדכורי [= להזכיר את] בני רב פפא" (השווה לעיל, הערה 11), ולא דווקא את הסימן. מכאן עולה לכאורה שבנוסח המורחב, שאנו סבורים שהיה מיועד לתלמידי חכמים, כבר השמיטו את הסימן והזכירו רק את שמות בני רב פפא. על כל פנים, יש להדגיש שלא מצאנו סימן מנומטכני בנוסחי הדרן אחרים. מצד שני, שמא ניתן לפרש את הביטוי "אדכורי בני רב פפא" כמכוון הן לסימן הן לשמות הבנים. וצ"ע.

87. לדעת רי"מ תא-שמע ז"ל, נולד בעל ספר האשכול בערך בשנת 1085 ונפטר בשנת 1159. ראה י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד – קורות אישים ושיטות: חלק ראשון, 1000-1200, עמ' 193, והשווה: ר"ח ור"ש אלבק, ספר האשכול: יסודו רבנו אברהם ב"ר יצחק אב בית דין נ"ע מנרבונה, א, ירושלים תרצ"ה, מבוא, עמ' יד-טו; רב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 196. לדעת תא-שמע, שם, עמ' 194, ספר האשכול הוא "יצירת נעורים" של ראב"י אב"ד.

88. וראוי לציין ששתי הדוגמאות היחידות של כתב יד של הדרן שנאמר לאחר סיום לימוד מסכת תלמודית שהגיעו אלינו הן למסכתות מועד קטן וחגיגה. מתעוררת אפוא השאלה: כלום מדובר בהדרן לסדר מועד כולו ולא למסכת אחת? מאידך, ניתן לטעון שההדרן בא בסוף הסדר רק מטעמי נוחיות הגישה, דהיינו – שידעו הכול שההדרן מצוי בסוף המסכת האחרונה של הסדר, ומשום כך אין צורך להעתיקו בסוף כל מסכת ומסכת. וקצת זכר לדבר, הדפוס הראשון של הש"ס, שנדפס בו ההדרן בסוף המסכת הראשונה של סדר מועד (שבת) ובסוף המסכת הראשונה של סדר קדשים (זבחים), שהם הסדר הראשון והסדר האחרון בתלמוד הבבלי. על כל פנים, אין בידנו עדות כלשהי על אמירת ההדרן לאחר סיום לימוד סדר שלם של התלמוד בבלי. על חילופי מקומן של מסכתות חגיגה ומועד קטן בסוף סדר מועד, כך שגם מסכת חגיגה נחשבת לסוף הסדר (כפי שנהוג בזמננו), ראה רי"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס, עמ' 984-985.

89. טשרנוביץ (לעיל, הערה 6), עמ' 182.

90. תהליך זה ניכר בנוסחו של כ"י פריס. השווה לעיל, סוף הערה 75.

ביתר שאת את נוסח ההדרן שבכתב היד אל נוסחו שבדפוס הראשון. וראוי לתת את הדעת לעובדה שבהשלמה השנייה, "ודעתך עלן", משתקפת האנשה מובהקת, משום שעולה ממנה לראשונה שהחומר שנלמד במסכת נחשב לבר דעת ושהלומד מבקש ממנה ש"תתן את דעתה" עליו.

יתרה מזו. דומה שרצונו של מאן שהוא לשוות לנוסח ההדרן מבנה סימטרי הביאו להשלים את הנוסח המקורי, "הדרן עלך", על ידי הוספת צלע חדשה הבנויה על החלפת הכינויים החבורים שבסוף שתי תיבותיה של הצלע המקורית, "הדרך עלן", אך דומה שנהג כאן בחוסר זהירות. כבר ראינו לעיל שמשמעותה של תיבת הדרן הארמית הוא 'חזרנו', אך בעל ההשלמה פירשה מלשון הד"ר כמשמעותו בעברית 'הוד, הדר, פאר'. ייתכן שהמשלים הושפע בנידון דידן מן השימוש המושאל של ההדרן שב"סדר מעמדות" שבסדר רב עמרם גאון, "הדרך עלן והדרן עלך", אף על פי שאין זה ודאי שנהג כבר אז.⁹¹ על כל פנים, מכאן היסוד וההצדקה לפירושו של ר' חיים ב"ר בצלאל, שפירש את הדרן במשמעות 'הוד והדר', וכן לכל החוקרים שפירשו בדומה לו.⁹² אך דא עקא שפירוש זה מבוסס על נוסח משני שניתוסף לנוסח ההדרן בתקופה מאוחרת, ואין צריך לומר שהשלמה זו, "והדרך עלן", במשמעות 'הדר ויופי' מטשטשת לגמרי את משמעותה המקורית של התיבה הדרנא הקלסית ומקבילתה המאוחרת הדרן. לאור הממצאים שלפנינו, ברור אפוא שהנוסח הדרך עלן לא נוצר בימי הגאונים⁹³ ושאין ללמוד ממנו על המציאות בתקופה זו.⁹⁴

לעניות דעתי, תיקון/קלקול נוסף, המזדמן בפעם הראשונה בכ"י וטיקן 134, הוא המרת הבקשה המקורית שבתפילת "יהי רצון", "שתהא תורתך עמנו בעולם הזה" (ש"ו 7), בבקשה "שתהא תורתך אומנותינו",⁹⁵ המשנה את כוונתה של תפילה זו. אין ספק שהמגיה-המנסח ביקש להנציח כאן את לשון תפילתו של ר' זירא (או ר' חייא בר אבא):⁹⁶

91. ראה להלן, נספח ד, ליד ציון הערה 171.

92. ראה לעיל, הערה 29.

93. עיין היטב לעיל, הערה 56.

94. שיטה אחרת מצינו אצל שפרבר (לעיל, הערה 26), עמ' קכח-קלד. ונעיר דרך אגב שבעמ' קלג, סוף הערה 7, צ"ל: "ביטוי המוחשי", השווה שם, סוף עמ' קל, ושלא כהצעת תיקונו של רש"י הבלין, "מנהגי ישראל", עלי ספר יז (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 169.

95. ושם: "בעולם הזה ולעולם הבא", וחסרה אפוא התפילה המסוימת לעולם הבא, אך ייתכן שנשתמרה בדפוס הראשון, הגורס "ותהא עמנו לעולם הבא". ראה להלן. אולם אין משמע כן מנוסח ההדרן השני שבתשובת רב האי"י גאון. ראה לעיל, ליד ציון הערה 77, ובדין שם, כולל תרשים הסיכום. לכאורה, עולה שאומנותנו במהדורת אויערבך הוגהה על פי לשון ההדרן הנהוג בימינו. אולם כפי שצוין, גרסה זו באה כבר בכ"י וטיקן 134. ראה להלן, נספח א, סעיף ג.

96. עיין דקדוקי סופרים לברכות, עמ' 76, אות ד, ושם בהגהות. גרסת כ"י מינכן, ר' זירא, נתמכת על ידי גרסת כ"י אנטונין EBR III B871 (מן הגניזה). ראה א"י כץ, גנזי תלמוד, א, עמ' 8, ושם בתצלום ט [=הנ"ל], "מסכת ברכות מן הגניזה", זר לגבורות... מוגש לר' זלמן שזר, ירושלים תשל"ג, עמ' 576.

"כד הוה מסיים צלותיה [אמר]: יהי רצון מלפניך י"י אלקינו שתהא תורתך אומנותנו" (ברכות טז ע"ב).⁹⁷ הנני משער שהגרסה המקורית כאן הייתה "שתהא תורתך עמנו", שהרי מדובר באדם המבקש שתישמר התורה בלבו ושלא תישמט ממנו, ולא דווקא בעיסוק היומיומי הקבוע בתורה כ"אומנות", דהיינו – שכל עיסוקיו יהיו אך ורק בתורה, שהוא רעיון מסוג אחר.⁹⁸ כמו כן, נראים הדברים שלשון הסיפא של הדפוס הראשון "ותהא עמנו לעולם הבא", היא תוצאה של תהליך העברת נוסח הסיום של הדרן הפרקים (= נוסח רב האי גאון) לנוסח ההדרן שבסופי המסכתות. אמור מעתה שתוך כדי מהלך זה אף הומרה לשון הסיפא המקורית ("ולא תשכח ממנו – תנשי מפינו") במעין הביטוי המקורי שברישא, ונתקבל הנוסח הסופי "ותהא עמנו לעולם הבא".⁹⁹

ו. התפתחויות נוספות בנוסח ההדרן אירעו בשלהי ימי-הביניים – הוספת צמידים חדשים מעין "לא תיזוז מינן ולא נזוז מינך", שהרחבנו עליהם את הדיבור לעיל – אך הן לא זכו להיקלט בנוסחו הסופי של ההדרן בדפוס הראשון.¹⁰⁰

ז. תרומתו העיקרית של הדפוס הראשון לנוסח ההדרן היא בהכנסת שם המסכת כמושאם של שני הצמידים הראשונים של חטיבה א, "הדרן עלך מסכת...". הוספות אלו מקרבות את הלומד אל המסכת שהסתיים לימודה זה עתה, כשהוא פונה אליה אישית כאילו מדובר בישות קיימת בעל תכונות רגשיות. נראה לומר שמדובר בהמשך טבעי לאמירת "דעתך עלך" (ראה לעיל).

דומה שיחס רגשי ואישי כזה למסכת הנלמדת עולה לראשונה באותה מסורת נעלמת הבאה בספר "מנורת המאור" בשם מדרש תנחומא,¹⁰¹ שמסופר בה על חסיד

97. וידלר (לעיל, הערה 79), עמ' כ, הערה יא, זיהה מקור זה. וראה שם ציוניו לעניין "תורתו אומנותנו".

98. על רעיון זה, השווה א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 549; M. Aberbach, *Labor, Crafts and Commerce in Ancient Israel*, Jerusalem 1994, pp. 113-117. ופשיטא ש"תורתו אומנותו" הוא "מי שלא עוסק במלאכה כלל" (טור, אורח חיים, קו, פרישה, אות ה [עפ"י הרמב"ם]). ועיין היטב בברכות לה ע"ב.

99. ראה לעיל, הערה 95. שים לב שבכ"י וטיקן 134 הנוסח הוא: "שתהא תורתך אומנותינו, בעולם הזה ולעולם הבא" ומתקבל הרושם שנתקצר. השווה למה שכתבנו לעיל, הערה 95.

100. עיין לעיל, ליד ציוני הערה 84 והערה 85.

101. ר"ש ליברמן הביא מסורת זו על מסכת חגיגה בהספדו על רח"י קוסובסקי, "אור זרוע לצדיק", הקדמה לאוצר לשון התוספתא, ח"ו, ירושלים תשכ"א [= הנ"ל, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 615]. ומקורה במנורת המאור לר"י אבוהב, סימן ריג, מהדורת פריס חורב, עמ' 443. והשווה לספרו של ר"י אלנקאווה, מהדורת אנלאו, ג, עמ' 275-276. על היחס בין שני החיבורים, ראה י"מ תא-שמע, "חידת ספר 'מנורת המאור' ופירושה", תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 395-400. תן דעתך גם להבאה ממדרש ויכולו שהזכיר ר"ל גינצבורג, גנזי שעכטער, א, נויארק תרפ"ח, עמ' 2. ונעיר שגם מסכת מועד קטן זכתה לפרסוניפיקציה מרשימה אצל חסידי אשכנז בימי-הביניים, ראה ריש ספר חסידים, מהדורת וויסטינעצקי, עמ' 2 [= דפוס בולוניה, סימן רסא, מהדורת מרגליות, עמ' רכה]. לעניין ייחודן של שתי מסכתות אלה, השווה לעיל, הערה 88.

אחד שהיה שונה כל ימיו את מסכת חגיגה, וכשמת ולא חשה כל בריה בפטירתו, באה המסכת וקוננה עליו בבכי ובמספד.

לעומת תרומתו זו של מדפיס הדפוס הראשון לנוסח ההדרן, הוא גרם לקלקול רציני בנוסחה של חטיבה א הנמשך עד ימינו אנו. צא וראה שבדפוס דנן מצטיירת תפילת "יהי רצון" כחטיבה נפרדת מן "הדרן עלך", משום שההוראה שהוסיף בדבר אמירתה, "כן יאמר שלשה פעמים"¹⁰² ואחר כך יאמר...", מפרידה בין החטיבה הראשונה לבין גוף התפילה, ואילו את החטיבה הראשונה, יהי, הדפיס באותיות גדולות מאוד, כגודל אותיות מילת הדרן, כאילו מדובר בתחילת עניין חדש במקום זה. יתרה מזו! העמדתה של תפילה זו בשורה אחת עם חטיבת בני רב פפא הולידה פירושים שונים ומשונים על מהות צירופם של נתונים אלה.¹⁰³

ומצינו שכבר במסכת זבחים של הדפוס הראשון פסקה זו באה בסעיף נפרד, כשרווח גדול מפריד בינה ובין חלקה הראשון של חטיבה א. ייתכן שמצב זה התאפשר בעקבות המרת מילת עמנו במילת אומנותנו, שעמדנו עליה לעיל, המקנה פנים חדשות לתפילת "יהי רצון". על כל פנים, לאור הגרסה המקורית, המדגישה את קליטת החומר הנלמד וזכירתו, ולאור כל העדויות הקדומות, ברור למדי שתפילה זו היא המשך טבעי וחלק בלתי נפרד של חטיבה א. כאמור, עיצובן הסופי של חטיבות ההדרן בסעיפים נפרדים ניכר כבר בהדרן של מסכת זבחים שנדפס בשנת רפ"ב, שנים אחדות לאחר מסכת שבת, אלא שבמהדורה זו השמיט המדפיס את הקדיש והגדיל את אותיותיהן של חטיבות א ו-ד.

* * *

נמצאנו למדים כי ההדרן בא בראשיתו כדברי סיום לפרק שנלמד בעל-פה, אף שבסופו של דבר הועלה על הכתב, אך לא לסיומה של מסכת שלמה. ושמו יש בגילוי זה כדי להסביר תופעה שעדיין לא שמו לב אליה חוקרי התלמוד: בכתבי היד של התלמוד הבבלי ובדפוס הראשון שלו, נוסח ההדרן בסוף כל פרק של התלמוד הבבלי קבוע ועומד, ואילו בסופי המסכתות מצוי ההדרן זעיר שם זעיר שם, עד שבדפוס הראשון הוא בא בשתי מסכתות בלבד, שבת וזבחים. והלוא דבר הוא. דוק ותשכח שאפילו בדפוס וילנא המפואר, עדיין יש מספר לא קטן של מסכתות, שלוש-עשרה, שהן יותר משליש ממסכתות הבבלי, שאין בהן הדרן בסופן.

במהלך דיוננו לעיל, הבהרנו ששני הפירושים לשמו של ההדרן אינם מעורר אחד. מקורה של תיבה זו בפועל הארמי הד"ר שמשמעותו הכללית היא 'חזר', ובסוגיה שלפנינו 'חזרה ושינון של פרק תלמודי שלם': "הדרן עלך [= חזרנו עליך]". ואכן, כך

102. תן דעתך שהוראה זו, "ג' זמנין", באה לפני תפילת "יהי רצון" כבר בתשובת רב האי גאון שבספר האשכול. עיין שם, עמ' 160, שו' 13.

103. ראה דבריו של ר' יוסף פינאטניצקי, בעל שארית יוסף, המובאים אצל א' ארנד (לעיל, הערה 13), סוף עמ' 18 (וצ"ל בריש שו' 2: חקירת), ובמקורות שצוינו שם בהערה 8.

עולה משימושה הקדום של תיבה זו בתשובת רב האי גאון, שהנציח את צורתו המקורית של פעל זה, "הדרנא", שקוצרה ברבות הימים לצורה הבבלית השכיחה "הדרן".

בדורות יותר מאוחרים, קיבל הפועל הארמי הד"ר (= חזר) משמעות חדשה מתוך היקש למשמעותה של תיבת הָדַר העברית, 'הידור'. אולם ניתנת האמת להיאמר שפירוש חדש זה אינו אלא "דרך דרוש"¹⁰⁴.

מאלף הדבר שפרופ' רש"י פרידמן הצביע במחקריו האחרונים על תהליך דומה להפליא שעבר על מונח תלמודי מפורסם ואף הוא מן הפועל הד"ר: "המהדרין מן המהדרין" (שבת כא ע"ב).¹⁰⁵ מדובר אפוא בפועל הארמי הד"ר, שמשמעותו 'חזר', שנוצל על ידי הברייתא הבבלית הידועה בעניין "מצוות נר חנוכה", ונתפרש בה שלא כדין במשמעות העברית¹⁰⁶ של 'הידור מצווה'. אמור מעתה שהשורש הד"ר במשמעות 'הידור ויופי' אינו קיים, לא בעברית של הברייתא הבבלית ולא בארמית הבבלית של נוסח ההדרן.^{106א}

104. לשונו של הרב הרשטיק (לעיל, הערה 27).

105. ש"י פרידמן, "המהדרין מן המהדרין", לשונו סז (תשס"ה), עמ' 153-160. וראה גם הנ"ל, "שני ענייני חנוכה בסכוליון של מגילת תענית", ציון עא (תשס"ו), עמ' 5-17.

106. לעניין זה, השווה: ר"א הרשטיק (לעיל, הערה 27); ד' הנשקה, "הערה", בתוך שפרבר (לעיל, הערה 26), ד, ירושלים תשנ"ה, עמ' רמה.

106א. ולא זה בלבד אלא שנראים הדברים שהמשמעות הד"ר = הידור אינה קיימת כלל בארמית הבבלית – עיין היטב אצל סוקולוף (לעיל, הערה 34), עמ' 363 ע"א-368 ע"א.

נספח א: נוסחי ההדרנים

א. תשובת רב האיי גאון (ספר האשכול, מהדורת אלבק, א, עמ' 160, שו' 6-10):

כ"י ירושלים	כ"י פריס
(ג.)ה[דר מר עלה, הדרנא עלך.	נהדר מר עלה, הדרנא עלך.
חננא רמא ליה נהמא לאחוי אבא דבביה	חיננא נהמא לאחוי אבא
דאפיק לריכשיה סרהביה אדא לבי דרו.	דאפיה לרכשיה סרה ביה אדא לבי דרי.
חננא בר פפא, רמי בר פפא, נחמן בר פפא,	ר' חנינא בר פפא, רמי בר פפא, רב נחמן
יצחק(!) בר פפא, אבא מר בריה דרב פפא,	בר פפא, אבא מר בריה דרב פפא,
רפרס בר פפא, רחמי רכיש בר פפא,	רפרס בר פפא, רכיש בר פפא,
סורחב בר פפא, אדא בר פפא, דרו בר פפא	סורחב בר פפא, אדא בר פפא, דרו .. פפא

ב. תשובת רב האיי גאון (שם, שו' 11-14):

כ"י ירושלים	כ"י פריס
נהדר מר עלה, הדרנא עלך,	נהדר מר עלה, הדרנא עלך,
ודעתך עלן. ¹⁰⁶	והדרן עלן.
לא תסנש(!) מינן, ולא ניתנשי מינך,	לא תתנשי מנן, ואנן לא תתנשי(!) מנך,
לא בעלמא הדין, ולא בעלמא דאתי.	לא בעלמא הדין, ולא בעלמא דאתי.
(ג' זמנין)	(תלתא זמני)
יהי רצון מלפניך י"י אלקינו,	ירמי"א,
שתהא תורתך עמנו, בעולם הזה;	שיהא תורתך עמנו, בעולם הזה;
ולא תנשי מפינו, לעולם הבא.	ולא תשכח ממנו, בעולם הבא.
[חננא רמא ליה... אדא לבי דרו?]	[חיננא... לבי דרי?]
[חננא בר פפא, רמי בר פפא...]	[ר' חנינא בר פפא...]
אדא בר פפא, דרו בר פפא]	דרו בר פפא]

ג. כ"י וטיקן 134 (בסוף מסכת מועד קטן):

הדרן עלך והדרך עלן. דעתן עלך ודעתך עלן.
לא תיתנשי מינן ולא ניתנשי מינך.

106. ב. צ"ל: ודעתן עלך, עיין היטב לעיל, הערה 75.

לא לעלמא הדין ולא לעלמא דאתי.
 יהי רצון מלפניך י"י אלקינו, שתהא תורתך אומנותינו,
 בעולם הזה ולעולם הבא. חזק ונתחזק¹⁰⁷
 [בצד:] ר' חנינא בר פפא, מרי... ר אחא... רכיב[!...] רב נחמן... רכיש... סורחב... דרו...
 רפרם... שלום בן אברהם שיגדל לתחמט.¹⁰⁸

ד. שו"ת מהר"ם מינץ (מהדורת הרב דומב, עמ' תקסו, סימן קיט = דפוס סלוניקי
 תקס"ב, קל ע"ג-ע"ד, סימן קיז):

הדרן עלך, הדרך עלן. דעתן עלך, דעתך עלן.
 לא ניזוז מינך, ולא תיזוז מינן.
 לא תינשא מינך, ולא נינשיה מינך.
 לא בעלמא הדין ולא לעלמא דאתי.
 בס"ד,¹⁰⁹ חנינא בר פפא, רמי... נחמן... אחי... רפרם... סורחב... רכיש... דרא...
 (י"א)¹¹⁰ אבא... אדא... זכותן יעמוד לנו. בריך רחמנא דסייעתן.^{110א}
 י"ר¹¹¹ דנזכה ללמוד בישיבה של מעלה עם שאר צדיקי עולם.

ה. כ"י וטיקן 171 (בסוף מסכת חגיגה):

הדרן עלך, והדרן¹¹² עלן.
 דעתן עלך, ודעתך עלן.
 לא תנשי מינך, ולא ננשי מנך.

107. תוספת מעין זו, "חזק חזק", לאחר "הדרן עלך" לפסחים פרק א, נמצא בשריד הגניזה שבאוסף
 אנטונין. ראה כץ (לעיל, הערה 54), עמ' מט. ככל הנראה, הכוונה לחיזוקו של הכותב. השווה ר"ל
 גינצבורג, שרידי ירושלמי, נויארק תרס"ט, עמ' 185, שו' 10. לכל העניין, עיין י"ש שפיגל, "אמירת
 חזק וישר כח", בר-אילן כו-כז (תשנ"ה), עמ' 370-343.
108. = לתורה, חופה, מעשים טובים (פיענוחו של א' ארנד). ראה להלן, הערה 123.
109. = בסייעתא דשמיא. ראה להלן, סעיף ו, שו' 6. שיעור המשפט הוא: בעזרת ה' תעמוד לנו זכותם
 של עשרת בני רב פפא בזכות סיוע המסכת.
110. = יש אומרים? אותיות אלו מובאות בדפוס סלוניקי, אך נראה שהן מיותרות, ולכן הקיפן
 המהדיר בסוגריים.
- 111א. = ברוך הרחמן שסייעת לנו (לסיים את המסכת). שים לב שצורת הנוכח "דסייעתן", במקום
 לשון הנסתר השכיחה "דסייען", אינה מתועדת במקום אחר.
111. = יהי רצון (א' ארנד).
112. טעות סופר, וצ"ל: והדרך. השווה לעיל, הערה 75.

לא תיזוז מינן, ולא נזוז מינך.
 לא בעלמא הדין, ולא בעלמא דאתי.
 פת"ו תל"ע שלמה המלך¹¹³ שנת ה"ר ג"ן
 נעול בג' למנחם¹¹⁴ הש' לש"ה¹¹⁵
 את לבי יחזיק וינחם להגות בו אני וזרעי וז"ז עסכ"ה, אוי"ר.¹¹⁶

ו. כ"י קמברידג' TS E2.55 (בסוף משנת שקלים)

[הדרן] עלך, והדרך עלן. דעתן
 [עלך, ו]דעתך עלן. לא תינשי מינן, ולא
 [נינשי מי]נך. לא תזוז מינן, ולא נזוז מינך.
 [לא ת]עדי מינן, ולא נעדי מינך.¹¹⁷ לא
 בעלמא הדין, ולא בעלמא דאתי. חנינא וג',¹¹⁸
 בסיעתא דשמיא. אמ' ר' אלעזר אמ' ר'¹¹⁹

113. = פה תם ונשלם, תהילה לבורא עולם. לכאורה, שלמה המלך הוא שמו וכינויו של המעתיק. השווה לקולופון של השריד ממסכת ראש השנה שבכ"י לונדון-גסטר המובא אצל גולינקין (לעיל, הערה 40), עמ' 54. לעניות דעתי, כך אכן משמע מן הקולופונים שבכ"י וטיקן 171, 211 ע"א ו-249 ע"א. אולם בסיומו של הקולופון במקום זה נזכר שמו של יצחק פפנו (ראה להלן, הערה 116), ועורכי הקטלוג החדש לכתבי היד שבספריית הוויטיקן, מ' בית-אריה וב' ריצ'לר, סבורים שהוא המעתיק. וצ"ע.

114. = ג' באב רנ"ג (1493), על פי שיר השירים ד, יב.

115. = השם למען שמו הגדול, על פי דה"ב ו, לב, והעירני על עניין זה ר"ב ריצ'לר.

116. = זרע זרעי עד סוף כל הדורות, אמן וכן יהי רצון. בהמשך: "יצחק פפנו העירה קנדיאה דעל כיף ימא מותבא ממ"ק... הכי".

117. = לא תסור מאתנו ולא נסור ממך. למשמעיו של עד"י, ראה סוקולוף (לעיל, הערה 34), 844 ע"ב-845 ע"א.

118. = עשרת בני רב פפא.

119. יש להשלים: חנינא, תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם וכו'. מאמר אגדי זה מופיע בסוף חיבורים אחדים, בעיקר הלכתיים, כגון בסוף מסכת ברכות, ועוד; וכן בסיומן של אמירות, כגון לאחר אמירת ברייתא די"ג מידות שהתורה נדרשת מהן [כצ"ל] וכן לאחר פרק במה מדליקין וברייתא דפיסום הקטורת. ראה תשובת רב האיי גאון בעניין סיומ התפילה, אוצר הגאונים, שבת, עמ' 104, סימן שכ. נראים הדברים שכוונת העורך הייתה שהלומד או המתפלל צריך לומר קדיש דרבנן לאחר הלימוד והאמירות מן התורה שבעל-פה, ולפיכך הוסיף את דברי האגדה: "אמ' ר' אלעזר אמ"ר חנינא" וכו'. השווה: פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת הרשלר, סימן פז, עמ' תצו, ושם בהערה 114; שם, עמ' תקפ. ונעיר בדרך אגב שמאמר אגדי זה מובא גם בסיומ הגמרא שלפני הדרן בסוף מסכת חגיגה בכ"י וטיקן 171.

והכדי יקול מתי מא כמל מסכה מן אל
משנה. ¹²⁰ כן נזכה להתחיל ולהשלים בשלום. ¹²¹

ז. **מסכת שבת דפוס ראשון** (ונציה ר"ף, קנז ע"ב):

הדרן עלך מסכת שבת, והדרך עלן.

דעתן עלך מסכת שבת, ודעתך עלן.

לא נתנשי מינך מסכת שבת, ולא תתנשי מינן.

לא בעלמא הדין, ולא בעלמא דאתי:

(כן יאמר שלשה פעמים, ואחר כך יאמר) (הסוגריים במקור?)

יהי רצון מלפניך א' אלקינו ואלקי אבותינו, שתהא תורתך אומנותינו בעולם הזה,
ותהא עמנו לעולם הבא. חנינא בר פפא...

120. = וכן יאמר כל אימת שהשלים מסכת מן המשנה (תרגומו של מ"ע פרידמן). לעניין עריכת סיום

למסכת אחת מן המשנה, השווה לעיל, הערה 1.

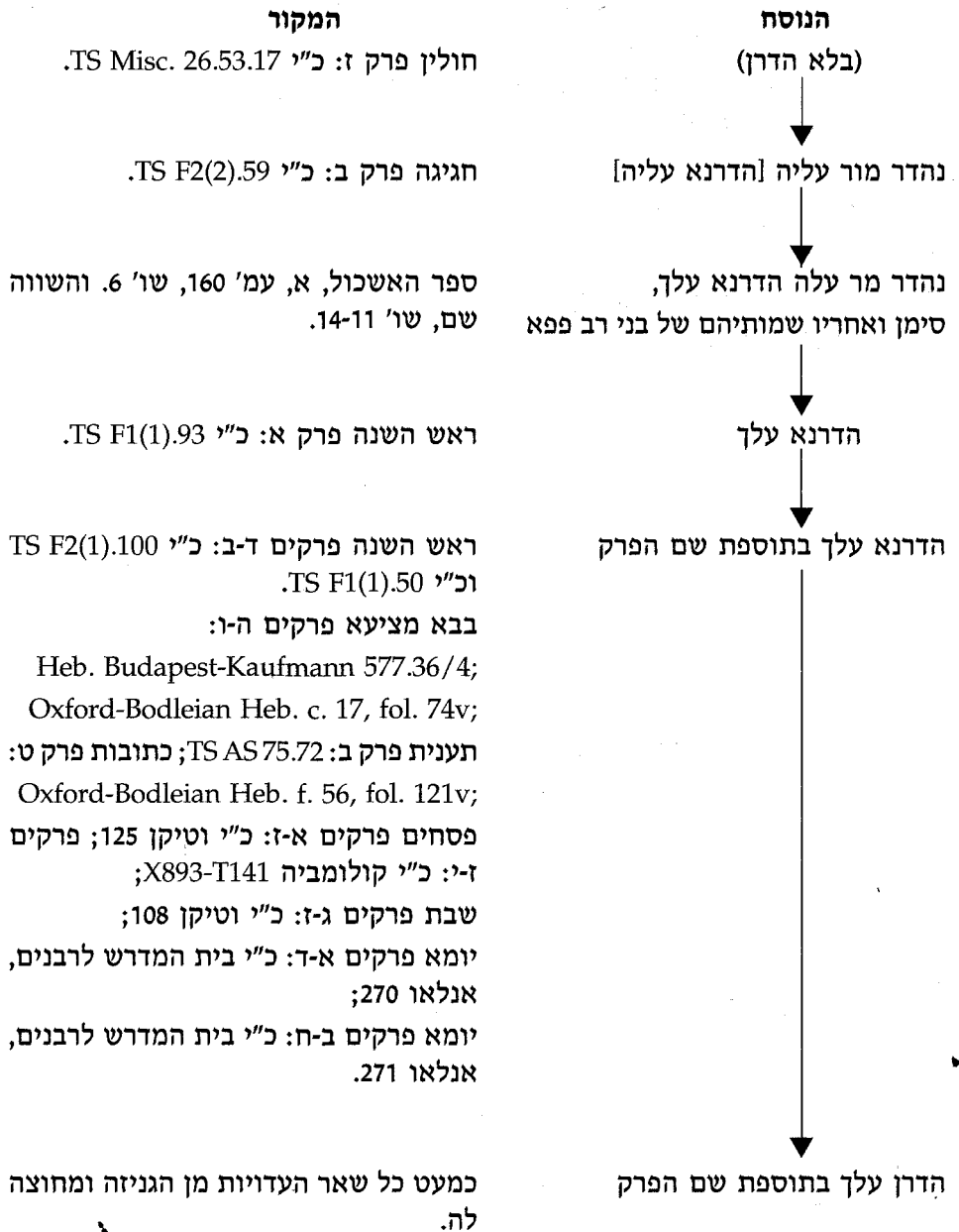
121. על מטבע דומה אצל מעתיקי הירושלמי, "זכינו להשל[ים] בשלום נזכה ללמוד בשלום", ראה י'

זוסמן, "תוספות ותיקונים למאמרי 'כתובת הלכתית מבית-שאן'", תרביץ מד (תשל"ה), עמ' 194.

ונעיר בדרך אגב שיש להשלים את דברי המעתיק בשרידי הירושלמי סוף מסכת קידושין (עמ' 238)

ובסוף מסכת משקין (עמ' 207) על פי הקטע מליקוטי ירושלמי לתעניות. עיין שם היטב.

נספח ב: התפתחות נוסח ההדרן שבסוף פרקי הבבלי

נספח ג: התפתחותן של חטיבות ב-ו

חטיבה ב: בני רב פפא

המנהג להזכיר את עשרת בני רב פפא כחלק בלתי נפרד של סדר האמירות הנאמרות לאחר סיום לימוד פרק בתלמוד נהג כבר בתקופת הגאונים והובא בתשובת רב האי גאון, הן בהדרן של תלמידי חכמים הן בהדרן של שאר הלומדים. ואף שרשימת בני רב פפא מופיעה בכ"י וטיקן 134, שהוא מן המאה הי"ג, בסוף מסכת מועד קטן,¹²² ברור שהמעתיק לא היה מודע למשמעותה המקורית של רשימה זו.¹²³

דבר מאלף הוא שרשימת עשרת בני רב פפא מובאת בסיומו של החיבור הקבלי "הבדלה דר' עקיבא", מיסודם של חסידי אשכנז,¹²⁴ כששרשימה זו צורפו שלושה פסוקים ממזמור קיט בתהילים: יב, סח, צג (ראה להלן, חטיבה ג).

החל מתקופת הראשונים נתעוררו חכמי ישראל להסביר את הזכרת עשרת בני רב פפא בסדר הסיום, וניתנה האמת להיאמר שהם העלו בדרך הילוכם נימוקים משונים

122. תן דעתך שנזכרים כאן רק תשעה בני רב פפא, אחד מן השמות אף משובש, שהרי לא קיים חכם בשם רכיב בר פפא, ואילו לשלושה מהם הוקדמו התארים ר' ורב. גם בכ"י פריס של תשובת רב האי שבספר האשכול, באים רק תשעה שמות ושני תארים. ונעיר בדרך אגב שבספר יוחסין, מהדורת פיליפאווסקי, 123 ע"א, ערך דארו בר פפא, הזכיר ר"א זכות: "י"א בני רב פפא סבא", כשלמעשה יש ברשימה רק עשרה שמות, שהרי "אבא מר" הוא שם אחד. וכן הוא בספר האשכול, עמ' 159, שו' 12. עיין שם היטב. אולם ארנד (לעיל, הערה 13), עמ' 22, הביא מכ"י בית המדרש לרבנים לספר יוחסין (עיין שם, עמ' 20, הערה 24) גם את השם אדא בין אחא לבין רמי, וחזרה אפוא השאלה למקומה. ונעיר בדרך אגב שיש חפיפה בין רשימת היוחסין לבין רשימה אחרת שפרסם ארנד (להלן, הערה 125), עמ' קנז. מרשימה זו, עולה שהשם שהושמט מכ"י וטיקן הוא ראמי [= רמי] בר פפא. עיין שם היטב.

123. נראים הדברים שסבר הלה שיש ברשימה זו שמותיהם של חכמים צדיקים, ולכן השמיט את שמו של אחד מהם והוסיף במקומו את שם בנו הצעיר, שלום בר' אברהם בתוספת ברכה: "שיגדל [לתורה] [לחלופה] [ול]מ[עשים] [טובים]", עיין שבת קלז ע"ב והשווה ארנד (לעיל, הערה 13), עמ' 25, הערה 48. תן דעתך שגישה דומה במקצת מצויה אצל מהר"ם מינץ. השווה להלן, הערה 128.

124. ג' שלום, "הבדלה דר' עקיבא", תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 281, סעיף יד [= שדים, רוחות ונשמות: מחקרים בדמונולוגיה מאת גרשם שלום, ירושלים תשס"ד, עמ' 182], שהביאו ארנד (לעיל, הערה 13), עמ' 23-24. ופשיטא שאין יסוד לקביעתו הנועזת של ארנד, ראש עמ' 24, כי "נוסח עתיק זה של [ההבדלה] [הוא] מתקופת הגאונים, ואולי עוד קודם לכן" [!], ובכלל זה רשימת בניו של רב פפא שבסופה. מסתבר ששלום עצמו הסתייג מקביעה זו. השווה דבריו, שם, עמ' 281, סוף הערה 147, ומה שכתב בסוף המבוא, עמ' 249, על "החלקים העבריים". ונעיר בדרך אגב שבכ"י וטיקן 228 יש חילופי נוסח לסעיף זה שלא נרשמו במהדורת ג' שלום.

וסברות עוד יותר משונות.¹²⁵ אין כל ספק, הצדק עם ראשון הראשונים שעסק בשאלה זו, הלוא הוא רב האיי גאון, שקבע בתשובתו: "כי יש בו קבלה להסיר השכחה". קביעה זו נתמכת הן על ידי הופעת רשימת השמות בהבדלה דר' עקיבא¹²⁶ הן על ידי קביעותיהם של ראשונים אחרים,¹²⁷ אף על פי שיש כמה מן הראשונים שפירשו את תופעת השמות באופן אחר.¹²⁸ ונאים כאן אפוא דברי ר' יוחנן: "טובה ציפורן של ראשונים מכריסן"¹²⁹ של אחרונים" (יומא ט ע"ב).¹³⁰

בהמשך תשובתו, הסביר רב האיי כיצד הזכרת שמותיהם של בני רב פפא מועילה למנוע את השכחה:

125. הנימוקים סוכמו אצל ארנד (לעיל, הערה 13). השווה: לעיל, הערה 103; להלן, הערה 128. וראה גם הנ"ל, "על הזכרת בני רב פפא בסיום הלימוד", סיני קט (תשנ"ב), עמ' קנו-קנז. והוסף עליו: י. א. ה., 'השערה', עולת החדש (הוספה לשערי תורה), י:א (תר"ף), עמ' 3-4 [וראה: א' הימן, 'הערות', שם, י:א (תרפ"א), עמ' 27-28]; הרב משאש, (לעיל, הערה 30), קנג ע"ב-קנד ע"ב; הרב וידלר, (לעיל, הערה 79), עמ' כא, הערה יג. ר' מרגליות, ניצוצי אור (לעיל, הערה 29), עמ' 226, סבור בעקבות הנאמר בספר כריתות של הר"ש מקינון, חלק ד (ימות עולם), שער ב (אמוראים) ש"נהרגו בניו של רב פפא" בו ביום שמת רבא (שנת ד' תרע"ו) ושרשימת השמות הנאמרים בהדרן היא מעין "הזכרת נשמות". אולם לא דק פורתא, שהרי כבר קבע רב האיי גאון בתשובתו שברשימה זו כלולים חכמים בני כמה דורות, ו"לאו כולם בני רב פפא גאון" [!], תלמידו של רבא וראש ישיבת נרש.

126. לעיל, הערה 124. אכן, ניתן להסכים לדבריו של שלום, שם, עמ' 250, הערה 1: "שהשכחה [= מניעתה!] קובעת מקום מרכזי בסיום הטקסט השלם", שהרי לא רק בסיומו, בהשבעת "פותה שר של שכחה" ורשימת בני רב פפא, אלא גם בפתיחתו של החיבור, מודגש עניין זה. עיין בח"נ מכ"י אוקספורד על מטרות "הבדלה דר' עקיבא", שהדברים מפורשים בו ביותר: "ולפתיחת הלב ולזכירה ולשכחה". אולם לדעת שלום, קטע זה "מאוחר מן הנוסח השלם".

127. סוף כ"י גינצבורג לסדר תנאים ואמוראים, בתוך מבוא התלמוד לר"י אבן עקנין, מהדורת גרץ, עמ' 37; סוף כ"י בית המדרש לרבנים, ניו-יורק 832, הנזכר אצל ארנד (לעיל, הערה 125), עמ' קנז; ר"א זכות, ספר היוחסין (לעיל, הערה 122).

128. יש שהבינו שהזכרת בני רב פפא בסיום היא בגלל חכמתם וצדקותם. ואכן ידידו של הרמב"ם כתב באיגרת ברכה ששיגר לו לרגל נישואיו: "יהיו [הבנים] אשר יתן י"י לך מן הנערה הזאת בחכמה ובצדקות כעשרת בני רב פפא". ראה רמ"ע פרידמן, "שני כתבים מימוניים, מכתב מאת הרמב"ם אל ר' שמואל חכם ואיגרת ברכה אל הרמב"ם לרגל נישואיו", מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 211. כיצא בדבר, נימק מהר"ם מינץ (לעיל, נספח א, סעיף ד) את הזכרת "עשרה בני רב פפא" בהדרן בגלל היותם "צדיקי עולם ... בשיבה של מעלה". גישה דומה יש בקולופון של כ"י וטיקן 134, השווה לעיל, הערה 123. יש אפוא להוסיף שיטה זו לסקירתו של ארנד (לעיל, הערה 13 והערה 125). והשווה שם, עמ' 25, הערה 49. ונעיר בדרך אגב כי יש רגליים לדבר שמהר"ם מינץ לא הכיר את תשובת רב האיי גאון.

129. כ"ה בכל הנוסחאות, כולל הדפוס הראשון, ואילו בדפוס וילנה: "מכריסון" [!].

130. ותמה גדולה על ארנד (לעיל, הערה 13), שהעניק בתחילת דיונו משקל שווה לדברי רב האיי גאון ולסברות הכרס של האחרונים.

אומר אחר¹³¹ זה הסימן (וזהו):
 חננא רמא ליה נהמא לאחוי אבא דבביה¹³² דאפיק¹³³ לריכשיה סרהביה אדא
 לבי דרי^{133א}

ותרגומו: חננא שם לחם¹³⁴ לאחיו אבא שונאו(?)¹³⁵ ששחרר את סוסו [ו]זירזו אדא¹³⁶
 [להביאו] לגורן.¹³⁷

אמור מעתה שיש לפנינו "סימן מנמוטכני לזכור בעל-פה את סדר השמות"¹³⁸ של
 בני רב פפא, לפי מפתח זה: חננא = חננא; רמא ליה = רמי; נהמא = נחמן;¹³⁹
 לאחוי = אחא; אבא = אבא; דאפיק = דאפיק; רפרם = רכיש; סרהביה =
 סורחב; אדא = אדא; דרי = דרו.¹⁴⁰

131. במהדורת אויערבך: "אח"כ", ואין צורך בזה, משום שניתן לפסק כאן: "אומר אחר זה, הסימן...".
 132. כלומר: שונאו, ראה סוקולוף (לעיל, הערה 34), ע"ב 227 ע"ב. אולם תיבה זו אינה בכ"י פריס (אלבק,
 עמ' 160, הערה ו), ונראה שיש להשמיטה. מצד שני, קשה להניח שמאן דהוא הוסיף אותה
 מדעתו. השווה להלן, ליד ציון הערה 135.

133. לדעת ר"ח אלבק, נראה שצ"ל דפרם או דאפרם, ותרגם: "שקרע] = שפרם". אולם לאור הנוסחה
 שלפנינו, דאפיק, שמא צ"ל דאפיק] = ששיחרר], כשתיבה זו מכילה שתי אותיות מרכזיות (פר)
 שהן שלוש, מן השם "רפרם".

133א. בכ"י ירושלים-כרמולי: לבי דרו, והשווה להלן הערה 140. הגהתי "דרי" על פי כ"י פריס, שהיא
 בלא ספק הגרסה הנכונה, השווה להלן, הערה 137.

134. השווה "שימו לחם" (בראשית מג, לא).
 135. השווה לעיל, הערה 132. ושמא יש להגיה כאן: "דבריה] = שחיזקו]."

136. אלבק הבין את תיבת אדא כפשוטה, כשמו של אחד מן הבנים, אדא בר פפא. ושמא יש להבינה
 כפועל משורש אד", במשמעות 'העביר'. עיין סוקולוף (לעיל, הערה 34), עמ' 81.

137. כפירושו השני של אלבק (לעיל, הערה 132), "בי דרי" = גורן. השווה סוקולוף (לעיל, הערה
 34), ע"א 211 ע"א. לפי פירושו הראשון, "בי דרי" = דיר, יש להקשות מה ענין סוס אצל דיר?
 והשווה תוספות, בבא בתרא נד ע"א, שציין לו ר"ח אלבק בתיקונים והשלמות למהדורת
 תשד"מ, עמ' 200. וצ"ע.

138. לשונו של שלום (לעיל, הערה 124), הערה 147. אולם שלום לא השכיל לעמוד על הסימן
 המנמוטכני כסגולה לזיכרון של החומר הנלמד. לדבריו, הסימן הוא מעין תרגיל "לזכור בעל-פה
 את סדר השמות" גרידא. מכאן תשובה לתמיהתו של הרב אויערבך, עמ' 50, הערה ב: "ובאמת,
 אודה ולא אבוש שאינני מבין הסימן".

139. על החילופים בין ח"ת לבין ה"א בספרות הגאונים, ראה מאמרי, "קטעי הגניזה מספר שאילתות
 דרב אחאי שבספריית מינכן" תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 165, סעיף 4, והשווה קארה (לעיל, הערה
 35), עמ' 67-68. החילוף נחמן/נהמן רווח בספר הלכות פסוקות, מהדורת שניון, עיין שם במפתח
 הכתיב, ריג ע"א. השווה גם להלן, הערה 141 והערה 166. דוגמאות למכביר לחילוף הפוך (ה < ח)
 בכתיב יד תימניים של הבבלי הובאו אצל קארה, שם, עמ' 58-62, עיין שם במיוחד בסעיף כט
 ('נהמא < נחמא').

140. תן דעתך ששלושה מן השמות, חננא ואבא ואדא, מובאים בלא שינוי. ואשר לשם דרו, השווה
 לעיל, הערה 133א.

סימן זה אינו אלא משפט פיקנטי בארמית בבליית המספר סיפור דמיוני תמציתי שמקצת מפרטיו אינם נהירים לנו, המבוסס על שמותיהם של עשרה חכמים שהמשותף לכולם הוא היותם בנים לחכם ששמו רב פפא.¹⁴¹

מפליא הדבר שעל אף העובדה שהדברים כתובים ומונחים, לא השכילו חוקרי הספרות הרבנית לעמוד על טיבם,¹⁴² והרי רב האי גאון כותב במפורש בעקבות השואלים שבשעה שמסיימים פרקים "מסדרין תלמידי חכמים שמותיהן"¹⁴³ של בני רב פפא, וקובע בתשובתו שהזכרת שמותיהם באה במסגרת "סימן אחד שסודר בפי חכמים, גדוליהם וצעיריהם... כי יש בו קבלה להסיר השכחה".¹⁴⁴

מדבריו עולה אפוא שבשעת אמירת ההדרן, לא התחיל המסיים את החטיבה השנייה בפירוט שמותיהם של עשרת הבנים, אלא פתח באותו משפט ארמי מתוחכם ותמציתי שכל השמות מקופלים בשפת הרמזים שלו.

הווי אומר שעיקר הזכרת עשרת בני רב פפא הוא בסימן המנמוטכני, ולא בקריאת השמות בלבד, משום שבלא הסימן המנמוטכני, אין כאן סגולה נגד השכחה.¹⁴⁵

אין ספק שזוהי מטרתו המקורית של השימוש בסימן, כי רק המאמץ לפענחו הוא סגולה לטיפוח הזיכרון ולמניעת השכחה. אמור מעתה שבלא הסימן המנמוטכני, אין ערך מעשי להזכרת בני רב פפא.

יחד עם זאת, חשוב להדגיש שסימן מנמוטכני זה נשתמר רק בתשובתו של רב האי גאון ואין לו זכר בשום מקום אחר.¹⁴⁶ נמצאנו למדים אפוא שהמקורות המביאים את רשימת שמותיהם של בני רב פפא לבדם הם מקורות מאוחרים יחסית,¹⁴⁷ משום

141. על סימנים בתבנית של משפט בעל משמעות כלשהי בארמית, השווה: א' יורב (לעיל, הערה 58), עמ' 72. על סימן ארוך ביותר, עשרים ושמונה מילים, בעל רצף סיפורי, המתחלק לסיפורים אחדים, לסוגיית האגדה שבמגילה י' ע"ב-יא ע"ב, שנשתמר בכתב-יד תימניים, עיין: א' סגל, "הפתחתא בבבל", תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 172-181. דומה שבסעיף 5 שם, "הניף הרכיב", יש נגיעה לדינונו כאן. תן דעתך כי הניף היא קיצור הרומז לר' חנינא בר פפא, וראוי היה לכאורה שתהא הגרסה המקורית בחי"ת, חניף, אלא שלא מצאנוה בעדי הנוסח. מאידך, ההקשר הסיפורי מחייב דווקא לגרוס הניף, ומסתבר שנוצרה בעקבות חילופי חי"ת בה"א, שדיברנו עליהם לעיל, הערה 139.

142. עיין היטב אצל ארנד (לעיל, הערה 13), עמ' 24-25.

143. ספר האשכול, עמ' 159, שו' 9.

144. שם, עמ' 160, שו' 3-5.

145. דבר זה מודגש היטב בדברי רב האי, הכותב לאחר הסימן: "ואלו שמותיהם" (עמ' 160, שו' 8). על פי הנאמר כאן, יש לתקן את דבריו של דנציג (לעיל, הערה 32), עמ' 58.

146. על סימן מנמוטכני אחר, "ואתה את בריתי תשמור", שככל הנראה קדם לסימן זה, ראוי לדון בנפרד, ואכמ"ל.

147. יתכן שסדר אמירת ההדרן של "רבנן" שמתארו רב האי גאון לא כלל את המשפט הארמי בעל הרמזים. השווה לעיל, הערה 11 והערה 86 וצריך עיון. יתר על כן, אם כך הם פני הדברים, יקל עלינו להבין את פשר היעלמותו המוחלטת של הסימן.

שלאור המנהג הקדום, פעלה הסגולה נגד השכחה דווקא באמצעות המשפט הדמיוני הזה, שאינו אלא דרך למדנית להעלים את שמותיהם של עשרת בני רב פפא בסדר מיוחד אך לצרף אל השמות המוצפנים את רשימת השמות המשמשת פתרון למשפט הארמי הסתום שקדם לה.

סיכומו של דבר. מיום שניתקה רשימת בני רב פפא מכור מחצבתה, ככל הנראה בסוף תקופת הגאונים, התקשו כבר בתקופת הראשונים להסביר את אמירתה כחלק מן ההדרן, ולפיכך הפליגו למחוזות רחוקים.¹⁴⁸ יתר על כן, משעה שהוצמדה רשימה זו לתפילת "יהי רצון" שבחטיבה הראשונה של ההדרן בדפוס הראשון של הש"ס, קמנו כמה מן האחרונים והרחיקו נדוד עד קצות תבל בחיפושיהם אחרי נימוק המתקבל על הדעת לאמירה זו. רק באמצעות דבריו המזהירים של רב האי גאון, יכולנו לעמוד על מוצאו וכוונתו של מנהג שהוא לכאורה משונה ומתמיה.¹⁴⁹

חטיבה ג: ברכת התורה ופסוקים ממזמור קיט בתהילים

חטיבה זו, הכוללת את ברכת התורה¹⁵⁰ של ר' יוחנן וארבעה פסוקים ממזמור קיט בתהילים (צח, פ, צג, יב) ונוסחת סיום, "אמן אמן סלה ועד",¹⁵¹ אינה מצויה אף לא באחת מן העדויות הקדומות לנוסח ההדרן. הופעתה הראשונה היא אפוא בדפוס הראשון של מסכת שבת, ונציה ר"ף.

בסקירה ראשונה של חטיבה זו,¹⁵² הערנו על היעדר החתימה המקובלת לברכת התורה של ר' יוחנן: "ברוך אתה ה'... המלמד תורה לעמו ישראל". אולם יש לשים לב לעובדה שהפסוק הרביעי המובא בהמשך ההדרן הוא: "ברוך אתה... למדני חוקיך" (תהילים קיט, יב). סביר להניח שמנסח החטיבה ייעד את הפסוק מתהילים לחתימה, וסימן לדבר, על אף היותו הפסוק המוקדם שבמזמור, הוא מובא כאן באחרונה. מדברי רש"י על ברכת התורה,¹⁵³ אנו למדים שבזמנו היו מי שחתמו אותה במילים "למדני

148. ראה לעיל, הערה 128.

149. השווה: ארנד (לעיל, הערה 13), עמ' 17; דנציג (לעיל, הערה 32), עמ' 58.

150. ולא "סיום ברכה" בלבד, כמשתמע מנוסח התלמוד: "מסיים בה הכי" (ברכות יא ע"ב), משום שבכל הנוסחאות האחרות, הגרסה היא "אמר". עיין דקדוקי סופרים לברכות, עמ' 50, אות ת, ושם בהגהות. וכן הוא בכ"י פריס. עיין שם, עמ' 389. הנוסח השגוי נובע כנראה מן ההגהה שבכ"י פירנצה. ראה דפוס צילום בהוצאת מקור, ירושלים תשל"ב, עמ' 21, סוף ע"ב. והשווה גם להגהה שעל הגרר שבכ"י מינכן, הנזכרת בדקדוקי סופרים.

151. כן הוא בדפוס הראשון. ובדפוס וילנה ג"פ "אמן".

152. ראה לעיל, ליד ציון הערה 2.

153. רש"י לברכות יא ע"ב, ד"ה ברוך אתה ה' וכו'. והשווה תוספות, שם, ד"ה ה"ג. ופשיטא שצ"ל בתוספות שם: "ולא גרסינן...", כפי שהובא ברש"י, וכן הוא בדפוס ראשון (יב ע"א). נמצאנו למדים שדיבור זה בתוספות אינו אלא קיצור דברי רש"י.

חוקיך" בחתימה, והוא יוצא חוצץ נגד מי שחותם אותה במילים אלו, וטעמו ונימוקו עמו: "שאינן זו ברכה על שעבר, אלא לשון בקשה שאמר דוד". והנה על אף דברי הביקורת החריפים של רש"י על חתימת "למדני חוקיך" וחרף התנגדותם של בעלי התוספות אף הם לחתימה זו, מצינו שהיו לה מהלכים בימי-הביניים.¹⁵⁴ לפיכך, לא נמנע מנסח ההדרן מלהשתמש בה.

הדיון העתידי על חטיבה זו חייב לכלול את סיומו של החיבור הקבלי מיסודם של חסידי אשכנז, "הבדלה דר' עקיבא", שהזכרנו לעיל.¹⁵⁵ דוק ותשכח שלאחר רשימת עשרת בני רב פפא שבסוף הסעיף האחרון של חיבור זה, מובאים שלושה פסוקים ממזמור קיט (יב, סח, צג), שניים מהם (יב, צג) מצויים גם בחטיבה ג של ההדרן, וייתכן שיש בעובדה זו כדי ללמדנו על קיומה של חטיבה זו בסדר ההדרן עוד לפני הדפוס הראשון אלא שאכמ"ל.¹⁵⁶

חטיבה ד: תפילת ר' נחוניא בן הקנה

אף חטיבה זו אינה ידועה לפני הדפוס הראשון של מסכת שבת וזבחים שהיא מסתיימת בו במילים: "הם רצים לבאר שחת ואנו רצי' לחיי העולם הבא", סיום בדבר טוב. אולם בדפוס וילנא, חטיבה זו מסתיימת בפסוק שעניינו הוא אובדנם של הרשעים: "ואתה אלהים תורדים לבאר שחת..." (תהילים נה, כד). נראים הדברים שמדפיס מאוחר ביקש להוסיף כאן פסוק זה כדי לסיים את דבריו בתפילה לאובדנם של המינים הכופרים, אולי בעקבות מה שנאמר במשנת אבות על תלמידיו של בלעם הרשע (אבות ה, יט), ולכן שינה את הסדר שבמשפט המקורי, הקדים את עניינם של הרצים לחיי עולם הבא לפני עניינם של היורדים לבאר שחת, ויצר על ידי זה קישור מושלם עם הכתוב בתהילים.

חטיבה ה: תפילת "יהי רצון... כשם שעזרתני..."

חטיבה זו אינה בדפוס הראשון, ומסתבר שמקורה באחד הדפוסים היותר מאוחרים.

154. השווה דקדוקי סופרים לברכות, עמ' 50-51.

155. ראה לעיל, ליד ציון הערה 124. עיין שלום (לעיל, הערה 124), עמ' 281. סיומו של החיבור מצוין על ידי המונח הטכני "סליק" שבסוף סעיף יד. סימן טו שם אינו חלק מקורי של החיבור, משום שהוא מכיל הוראות מעשיות לשימוש ב"הבדלה" זו לריפוי חולה. ראה דבריו של שלום, שם, הערה 150.

156. תן דעתך שהחוקרים שעסקו בהבדלה דר' עקיבא לא הבחינו בחפיפה זו. השווה לדברי ארנד (לעיל, הערה 13), עמ' 23, שו' 8 מן הסוף.

חטיבה ו: קדיש

בהדרן שבדפוס הראשון של מסכת שבת, בא לאחר חטיבה ד רווח גדול יחסית ואחריו קדיש דרבנן הנהוג בימינו, "על ישראל ועל רבנן", באותיות גדולות.¹⁵⁷ מכאן עולה לכאורה שמנהג אמירת הקדיש המיוחד בסוף סדר האמירות של הסיום שבימינו, "בעלמא דהוא עתיד לאתחדתא", נולד בתקופה מאוחרת יותר. מעדותו של ר' משה מינץ (שו"ת, סימן קיט, עמ' תקסו) משמע שבימיו, אמצע המאה הט"ו, ובמקומו, אשכנז, היו הדעות חלוקות בעניין הקדיש שיש לאמרו אחר ההדרן. ואשר למנהג מקומו, הוא אומר כי מאחר ש"קדיש דרבנן... אינו מצוי בינינו, לכן ברוב פעמים לא שמעתי לומר רק שלנו בלא לתקבל". הווי אומר: הקדיש שנהגו לאמרו בימיו בסוף ההדרן היה הקדיש המכונה "קדיש יתום".¹⁵⁸ ואשר לעניין "קדיש דרבנן" הרגיל, משתמע, לכאורה, מדבריו של מהר"ם מינץ שחכמי אשכנז בני זמנו לא הכירוהו. אפשר אפוא שמסיבה זו, מצאו לנכון מדפיסי הדפוס הראשון של הש"ס להדפיס את נוסח הקדיש "על ישראל ועל רבנן", המכונה עד ימינו "קדיש דרבנן", לאחר סיום סדר ההדרן של מסכת שבת.

מאידך גיסא, מדברי המהרי"ל, ר' יעקב בר' משה הלוי מולין, מגדולי אשכנז בסוף המאה הי"ד ותחילת המאה הט"ו, עולה ש"קדיש דרבנן" הוא הקדיש הנאמר על הנפטר בבית הקברות לאחר "צידוק הדין", דהיינו "קדיש דלאתחדתא".¹⁵⁹ ותו, אף מן הדרשה המיוחסת לרב ששת לאחר פרק שני של מסכת חגיגה שבשריד הגניזה TS F2(2).59, ניתן לשער שכבר בזמן קדום, היה מנהג לומר "קדיש דלאתחדתא" בסיום קליטתו-לימודו של פרק מן התלמוד, ואכמ"ל.¹⁶⁰ נמצאנו למדים אפוא ש"קדיש דרבנן" הנזכר בדברי חכמי אשכנז במאה הט"ו הוא למעשה "קדיש דלאתחדתא", שלא היו בקיאים בו, משום שנהגו לאמרו רק לעתים נדירות. ניתנה האמת להיאמר שמצב

157. מדובר באותיות מרובעות שגודלן כגודל הטקסט בגמרא. אולם קדיש זה אינו בא בהדרן שבסוף מסכת זבחים. השווה לעיל בפנים, ליד ציון הערה 103. תן דעתך שגם מנוסח ההדרן שבקטע גניזה של סוף משנת שקלים, משתמע שאמרו קדיש דרבנן בסיום ההדרן. ראה לעיל, הערה 119.
158. ראה י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 74. וקצת משמע מדברי מהר"ם מינץ שבמקומו לא כינו קדיש זה בשם "קדיש יתום". השווה י"מ תא-שמע, "קצת ענייני קדיש-יתום ומנהגיו", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 566-568 [= הנ"ל, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 306-309].
159. ספר מהרי"ל, מנהגים, מהדורת שפיצר: הלכות חדש ניסן א, סוף עמ' ד; הלכות פורים ז, ראש עמ' תלב; הלכות שמחות כד, סוף עמ' תרח-טרט ועוד. סביר להניח ש"קדיש דרבנן" הנאמר אחרי הפסוקים של "צידוק הדין" שמזכיר המהרי"ל אינו אלא "קדיש דלאתחדתא", שגם לפי מנהגנו, נאמר על ידי היתומים לאחר קבורת המת בבית הקברות. מנהג זה נזכר לראשונה בתורת האדם לרמב"ן, עניין ההתחלה, מהדורת שעוועל, עמ' קנג, והוא אומץ על ידי ר' יעקב בן הרא"ש בהלכות אבילות, טור, יורה דעה, סימן שעו.
160. השווה לעיל, הערה 41.

זה נמשך עד ימינו אנו. המצאתו של הדפוס אפשרה להתגבר על תופעה זו, ועורכי הדפוס הראשון הוסיפו את הנוסח הקצר הנפוץ של "קדיש דרבנן" שהכירו. מסתבר אפוא שאחד מן המדפיסים המאוחרים שלאחר הדפוס הראשון שם לב לכך שב"קדיש דרבנן" שנדפס לאחר ההדרן שבדפוס ויניציאה חסרה הפסקה הראשונה המורחבת, "...בעלמא דעתיד לאתחדתא..." , וטרח אפוא להחזיר עטרה ליושנה.

נספח ד: שימוש מושאל בלשונות ההדרן

מסתבר שנוסחתו הרהוטה והקולעת של ההדרן נתקבלה בחיבה על ידי רבנן ותלמידיהן וכלל העוסקים בתורתם של חז"ל. דוק ותשכח שמלבד השימוש בנוסח ההדרן לצורך האמירות הקשורות לסיימי פרקים ולסיימי מסכתות, הוא אומץ אף לתחומים אחרים.

א. שבחו של מקום

לאחר תפילת שחרית שבסדר רב עמרם גאון, מהדורת רנ"ן קורנול, המיוסדת על כתב יד הספרייה הבריטית Or. 1067 (= כ"י חברון), כתב יד ספרדי מן המאה הט"ו, בא "סדר מעמדות".¹⁶¹ סדר זה נועד להיאמר על ידי "יחידים אנשי מעשה", אך "הצבור אין נוהגין כן".¹⁶² סדר המעמדות שלפנינו מורכב מקטעים בעניין הקרבנות מן המקרא, מן המשנה ומן התלמוד בלוויית תפילות המבכות את חורבן בית המקדש וביטול העבודה.

161. סדר רב עמרם גאון ז"ל, הוצאת י' גאלדמאן, ורשה תרכ"ה, חלק ראשון, טז ע"ב-יז ע"ב. ומאחר שיחידה זו אינה באה בכתבי היד האחרים של סדר רב עמרם, לא הדפיסה ר"ד גולדשמידט במהדורתו, משום שהחשיבה בצדק כתוספת מאוחרת (ראה להלן, בסוף הנספח), ראה א"א אורבך, "משמרות ומעמדות", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 314, הערה 43 [= הנ"ל, מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 279]. לעניין נכונות השם "סדר מעמדות", ראה דבריו של א' מינץ-מנור, "מ'סדר המערכה' ל'סדר מעמדות' – גלגוליו של מנהג ליטורגי בימי הביניים", תרביץ עג (תשס"ד), עמ' 293, הערה 1. על כל פנים, בדברינו להלן, נשתמש בשם "מעמדות", הבא ככותרת בסדר רב עמרם גאון.

162. סדר רב עמרם (לעיל, הערה 161), יז ע"ב. תן דעתך שאמירת המעמדות על ידי יחיד סגולה בלבד לא הודגשה בשאר הנוסחים של המעמדות שתוארו על ידי החוקרים. נראה לשער שהסיבה לצמצום קהל אומרי המעמדות נובע מן העובדה שהמתפללים ממהרים למלאכתם, ואין שעתם פנויה לאמירות כלשהן לאחר תפילות החובה.

בספר האשכול, מהדורת אויערבך, סוף עמ' 7, נזכרו המעמדות שסידר ר' אליהו הזקן בר' מנחם מלה מנש במסגרת תפילות השחר שלפני פסוקי דזמרה, ומתקבל הרושם כאילו נועדו להיאמר לפני התפילה. ברם, מן העדויות הרווחות לסוגה (ז'אנר) זו בכתבי היד, מסתבר בלא ספק ש"סדר המערכה" וה"מעמדות" שייכים לסוף התפילה. עיין במיוחד ר"מ תא-שמע, "תפילת 'עלינו לשבח' ושאלת סיום התפילה", התפילה האשכנזית הקדומה – פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 144-153. מסתבר אפוא שפסקה זו בספר האשכול אינה אלא אינטרפולציה מאוחרת. ואמנם היא אינה במהדורת אלבק. השווה אורבך (לעיל, הערה 161), הערה 44.

מעמדות אלה מסודרים במתכונת קבועה לכל יום מימות השבוע עם הבדלים משתנים יומיים קלים.¹⁶³

בין התפילות הקבועות של המעמד המצויות בנוסח "יום ראשון",¹⁶⁴ בולט הקטע שיש לו זיקה ישירה להדרן של סיומי פרקים ומסכתות:

	עלן	והדרן	עלך.
	עלן	ודעתן	עלך.
	עלן	וזיון	עלך. ¹⁶⁵
לא תזוז	מנן	ולא נזוז	מנך. ¹⁶⁶
לא תתנשא	מנן	ולא נתנשא	מנך, ¹⁶⁷
לא בעלמא	הדין	ולא בעלמא	דאטי.

מאלף הדבר שתפילה מיוחדת זו, שלא מצאנוה בשאר כתבי היד הידועים של "סדר מעמדות", אינה אלא שימוש מושאל באחד הנוסחים השגורים של ההדרן.¹⁶⁸ למרבה הפלא, שימוש משני זה של ההדרן אינו מכוון ליצירה ספרותית כלשהי אלא מהווה פנייה ישירה אל הקב"ה שנועדה לרוממו ולשבחו ולהעצים את חיבתו ואת קרבתו לעם ישראל. דוק ותשכח שנוסח זה של ההדרן בא מיד לאחר התפילות המזכירות את אבדן המקדש והקרבנות, שכיוצא בהן מצינו בסוף תפילת מוסף של יום הכיפורים.¹⁶⁹

163. בעיקר בקטעים מן התורה, מן הנביאים ומן הכתובים, וכן בפרקי המשנה של מסכת תמיד.
164. קצת תמוה שתפילה זו אינה נזכרת אפילו ברמז בנוסחים המקוצרים של שאר ימות השבוע. לעניות דעתי, אין סיבה נראית לעין להגבילה ליום ראשון.
165. ראה להלן, ליד ציון הערה 173 וליד ציון הערה 179. לעניין "זיו" ביחס להקב"ה, השווה לביטויים הרווחים במדרשים: "זיו השכינה" ו"זיו הדרו". ומעין זה מצינו גם באדם הראשון, בדרשות על שישה דברים שחסרו לאדם הראשון לאחר בריאתו: "זיו" ו"זיו פניו". עיין רות רבה ת, ג, מהדורת לרנר, ירושלים תשל"א, עמ' 206, שו' 13, ושם בחילופי הנוסח.
166. ראה לעיל, ליד ציון הערה 84.
167. נראה שיש לפנינו טעות סופר, שכתב אל"ף במקום יו"ד, והפך פועל ארמי לעברי. השווה לעיל, ליד ציון הערה 76; להלן, ליד ציון הערה 182; וכן בנוסח מהר"ם מינץ, לעיל, נספח א, סעיף ד.
168. ככל הנראה, תפילה זו (למעט שו' 3: "זיון") משקפת את נוסח ההדרן שבשר"ת מהר"ם מינץ, השווה לעיל, נספח א, סעיף ד. ראה גם להלן, הערה 183. תן דעתך לעובדה שהתפילה הבנויה במתכונת ההדרן אינה בכל כתבי היד של המעמדות שנבדקו באופן יסודי על ידי אורבך (לעיל, הערה 161), עמ' 315-327 [= מעולמם של חכמים, עמ' 280-292]; תא-שמע (לעיל, הערה 162); מינץ-מנור (לעיל, הערה 161), עמ' 297-300, ובטבלאות שבעמ' 303-310. דוק ותשכח שהחוקרים עדיין לא העמידו על שימושו של בעל "סדר המעמדות" בלשונותיו ובתוכנו של ההדרן.
169. שתי התפילות הפיוטיות, "כל אלה בהיות היכל על יסודו ומזבח על מכונו, ועכשיו חרב המקדש" וכן "ובכן היה לאין, מחמד כל עיין" (טז ע"ב), דומות מאוד במוטיביהן ובלשונותיהן לפיוטים "לא אשים ולא אשם" ו"אשרי עין ראתה כל אלה", הנאמרים לאחר סדר העבודה של מוסף יום כיפור. עיין ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, ב (יום כיפור), ירושלים תשל"ל, עמ' 486 ועמ' 490.

תפילות אלו מסתיימות בשלושה פסוקים מסוף מגילת איכה: "אתה ה' לעולם תשב... למה לנצח תשכחנו... השיבנו ה' אליך ונשובה..." (איכה ה, יט-כא), שתפקידם הליטורגי במקומנו הוא פנייה ישירה אל הקב"ה לחדש את עבודת המקדש והקרבות, ומיד אחריהם הנוסח המעובד המיוחד של ההדרן.

אמור מעתה שהיפוך הסדר באמצעות הקדמת גוף שני לגוף ראשון, הדרך < הדרן, נועד לשמש פנייה ישירה אל השם. בזאת נמצא בעל "סדר המעמדות" שם את שבחו של מקום בפיו של המתפלל, המבקש שיאציל מהדרו ומזיוו עליו ולא יעזבנו לעולמים. יש לשים לב לעובדה שבאמירות אלו הפך הפועל הארמי הד"ר, שמשמעו 'חזר', לשם עצם עברי "הדר" במשמעות 'ופי',¹⁷⁰ ושמשמעות זו זכתה לחיזוק יתר על ידי הוספת הצלע זיוך – זיון. כלום ניתן לשער ששימוש מושאל זה, על אף היותו מצומצם ליחיד סגולה, הייתה לו השפעה כלשהי על השלמת הצלעות החסרות והבעייתיות של נוסח ההדרן המאוחר שעמדנו עליהן לעיל.¹⁷¹

ב. שבחו של חכם או גביר

ר"ט פרשל הפנה את תשומת הלב ללשון ההדרן שבספר "עקידת יצחק" לר' יצחק עראמה, שפעל בספרד בדור הגירוש ונפטר באיטליה שנה אחת לאחר מכן (1493). וזה לשונו:¹⁷²

והוא... מה שהורגל בפי החכמים לומר: הדרך עלן והדרן עלך, זיוך עלן וזיון עלך וכו'.¹⁷³

לדעת פרשל, הלשון "זיוך עלן" וכו' אינו תוספת ביאור בעלמא לתיבת "הדרן", מלשון הדר בעברית, אלא "חלק מקורי של נוסח ההדרן כפי שהיה נהוג בסביבתו של ר' יצחק עראמה".

לכאורה, הדין עמו, שהרי לא הגיעו אלינו טופסי הדרנים קדומים מספרד, ולמעשה, למעט כתב יד וטיקן 171, שהוא מסוף המאה ה"ט", שנכתב בצפון האי כרתים (קנדיאה), ושריד הגניזה הנראה כמעשה ידיו של כותב מאוחר, שאר ההדרנים שבידנו הם ממוצא אשכנזי.¹⁷⁴ אף על פי כן, נראה שלא דק פורתא. צא וראה שאי אתה מוצא בדברי ר"י עראמה שהדברים נאמרו לאחר סיום לימוד מסכת, אלא: "מה שהורגל בפי החכמים לומר".

170. השווה לעיל, ליד ציוני הערות 104-106.

171. השווה לעיל, ליד ציון הערה 91.

172. ט' פרשל, "הדרן עלך", סיני ע (תשל"ב), עמ' קצה.

173. עקידת יצחק, שער פז (דברים), דפוס צילום ירושלים תשכ"א, ה ע"א.

174. ראוי לציין שאין תיעוד למנהג עריכת סיום מסכת מן התלמוד אצל יהדות ספרד לפני המאה ה"ז. השווה גולינקין (לעיל, הערה 1), עמ' 95-96. ואף בשני המקורות שהביא שם מספרו של הרב אסף, אין זכר לאמירת "הדרן עלך".

הנני משער אפוא שמדובר כאן בשיחתם של חכמי דורו, שהשתמשו באמירה זו בשעה שביקשו לכבד את זולתם, חכמים אחרים או גבירים מכובדים. דומה שמשום כך נוסחו הצמדים שהזכיר ר"י עראמה בהיפוך הסדר כדוגמת הצמדים שב"סדר מעמדות": "הדרך עלן" הוקדם לנוסח המסורתי הפותח של ההדרן בכל נוסחיו: "הדרן [בנוסח הקדום: הדרנא] עלן".¹⁷⁵ ואין צריך לומר שעל ידי היפוך זה ניתקה הזיקה לעניין החזרה בעל-פה על הפרק הנלמד או על לימוד המסכת הכתובה (ראה לעיל). גם מצד הרעיון שלשמו השתמש ר"י עראמה באמירות אלו, מי שמקבל את ההדר מידי הקב"ה מחזירו אליו,¹⁷⁶ אך ברור שאינו זהה להדר המקורי שיצא ממנו יתברך, מתאים דימוי זה לאדם מכובד ולא דווקא לאחת ממסכתות התלמוד.

חיזוק לפירוש זה מגיע אלינו ממקור נוסף שדלה ר"ט פרשל מתהום הנשייה והביא בהערותו.¹⁷⁷ בהסכמתו של רשב"ץ דוראן, מצאצאי הרשב"ץ, בן המאה הט"ז, לפירושו של ר' אברהם גבישון על ספר משלי, "עומר השכחה" (ליורנו תק"ח), נאמר:

1. הדרן עלן¹⁷⁸ חכם ר' אברהם
2. זיון עלן¹⁷⁹ חכם ר' אברהם
3. הודך עלן חכם ר' אברהם
4. פארך עלן¹⁸⁰ חכם ר' אברהם
5. לא תזוז מינן¹⁸¹ חכם ר' אברהם
6. לא תותש¹⁸² ממנו ר' אברהם
7. ולא נתנשי מינך
8. לא בעלמא הדין ולא בעלמא דאתי.

דומה שלא קשה לשער שהשבחים "הודך עלן" ו"פארך עלן" אינם מרכיבים מקוריים של נוסח ההדרן "כפי שהיה נהוג באותו מקום ובאותו זמן", כטענתו של

175. והשווה להלן, הערה 178. מובן מאליו שאף שיר הכבוד (להלן, הערה 176), מנוסח לפי עיקרון זה.
176. והשווה לנאמר בשיר הכבוד: "פארו עלי ופארי עליו". ראה שפרבר (לעיל, הערה 26), עמ' קלב, הערה 3.
177. ט' פרשל, "בדבר נוסח ההדרן", סיני צו (תשמ"ה), עמ' קצב.
178. ברור שצ"ל: הדרך עלן, דוגמת תבניתם של דברי השבח שבשו' 2-4. השווה גם לנוסח "סדר מעמדות" (לעיל, ליד ציון הערה 164) ובדברי ר' יצחק עראמה (לעיל, ליד ציון הערה 173). לעניין היפוכי נוסחאות אלו, עיין לעיל, הערה 75.
179. השווה לדברי ההדרן שב"סדר מעמדות" ואצל ר"י עראמה, המובאים לעיל, ליד ציון הערה 165.
- לעניין זיון בפנייה אל אדם חשוב, השווה לדברי המלכה לבלשאצר: "אל יבהלוך רעיונך וזיויך אל ישתנו" (דניאל ה, י). וראה לעיל, הערה 165.
180. השווה ללשון שיר הכבוד (לעיל, הערה 176).
181. השווה לנוסחאות ההדרן (לעיל, נספח א, סעיפים ד-ו וליד ציון הערה 84).
182. ככל הנראה טעות דפוס. ונראה שצ"ל: לא תתנש [= תתנשי?].

פרשל. אדרבה, יש לראות בהם אינטרפולציות מאוחרות שתפקידן לרומם את כבודו של החכם המדובר. ובאשר לסעיף השני, "זיון עלן", הנמצא גם אצל ר"י עראמה, דומה שלא קשה לשער שהושפע מן השימוש המושאל שבכתב היד הספרדי של "סדר המעמדות" שבסדר רב עמרם גאון, המתייחס לשבחיו של הקב"ה (ראה לעיל). כיוצא בדבר, ניתן להניח שלשונות הודך ופארך הורכבו על גופו של הדרן מושאל מקורי שכיוון לשבחיו של הקב"ה, כפי שנשתמר בשורות 1, 5-8.¹⁸³ המתבונן בהוספות אלו יראה שהן נובעות ככל הנראה מלשונות פיוט וכדומה שיועדו אף הן לכתחילה לשבחיו של מקום.¹⁸⁴ והשתא דאתינן להכי, כלום ניתן לשער שאף לשון זיון מקורה בפיוט?¹⁸⁵

* * *

סיכומו של דבר. לאחר שנוסח חטיבה א של ההדרן לסיום מסכת מן התלמוד הבבלי נתקבל ונתפרסם במאות ה"ג-ה"ד, הביאו חביבותן ונוסחן הקליט של לשונותיו כמה מחכמי ספרד להעבירו גם למסגרות אחרות.

לאור הממצאים שהגיעו אלינו עד כה, נראה לשער שהשימוש החרגי הראשון בלשונותיה של חטיבה זו הוא בתפילה שב"סדר המעמדות", המשבחת את הקב"ה. ומאחר שזמנו של כתב יד חברון הוא המאה ה"ט",¹⁸⁶ ניתן לשער שתהליך זה התרחש לכל המאוחר במאה ה"ד. במחצית השנייה של המאה ה"ט", כבר אנו עדים להתפתחות נוספת בתחום זה, כשבעל "עקידת יצחק" מצביע על לשונות הלקוחים מן ההדרן כלשונות שבח בפיהם של חכמי ספרד על זולתם. שימוש חריג זה התמיד עד למאה ה"ז, ואולי גם לאחר מכן, כפי שעולה מן ההסכמה שכתב נכדו של הרשב"ץ דוראן לספרו של ר' אברהם גבישון.

183. ופשיטא שלשון "לא תזוז מינן" היא לשון מקורית של ההדרן שלא נשתמרה לדורות. ראה לעיל, ליד ציון הערה 84 וציון הערה 100. דוק ותשכח שהנוסח היסודי של הדרן זה קרוב מאוד לנוסח שו"ת מהר"ם מינץ (עיין לעיל, נספח א, סעיף ד) וכן לתפילה שבסדר מעמדות (השווה לעיל, הערה 168). כלום ניתן לשער ששורות 3-4, "הודך-פארך", נוספו כאן בעקבות שו" 2, "זיון"?
184. השווה לפיוט הידוע, "האדרת והאמונה", שמקורו בהיכלות רבתי, מהדורת ורטהיימר, בתי מדרשות, א, ירושלים תשי"ב, עמ' קל, פרק כח, שנמצאים בו הצירופים "ההוד וההדר" וגם "הפאר והפדות". השווה לשיר הכבוד (לעיל, הערה 176).
185. על אף העובדה שהנוסחים הרווחים וכתבי היד של תפילות יום הכיפורים גורסים בפיוט "האדרת והאמונה": "הזן והזהר", ישנם בכל זאת, הגורסים כאן: "הזיו והזהר", ראה גולדשמידט (לעיל, הערה 169), עמ' 143, בהערות לשו' 4.
186. גולדשמידט (לעיל, הערה 161), עמ' 11, קבע שהוא מן ה"מאה י"ד-ט"ו", אך ראה מינץ-מנור (לעיל, הערה 161), עמ' 309.